

Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет

К. М. Плутицька, К. О. Панкратова

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО (ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА)
(частина I)

Курс лекцій
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Право»
освітньо-професійної програми «Право»

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № від

Запоріжжя
2024

УДК 343(075.8)
П402

Плутницька К. М., Панкратова К.О. Кримінальне право (Загальна частина): курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньо-професійної програми «Право» : в 2-ох частинах. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. Ч. 1. 136 с.

У виданні подано тексти лекцій з дисципліни «Кримінальне право (Загальна частина)». Лекційний матеріал відповідає робочій програмі та охоплює 10 перших тем курсу, які вивчаються протягом третього семестру. Детально розглянуто такі ключові питання курсу: поняття, предмет, методи, джерела, принципи кримінального права, кримінальна відповідальність та її підстави, види кримінальних правопорушень, склад кримінального правопорушення, елементи складу кримінального правопорушення та стадії кримінального правопорушення. Для діагностики рівня засвоєння знань запропоновано питання для самоконтролю.

Для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньо-професійної програми «Правознавство».

Рецензент

І. В. Єна, канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності ЗНУ

Відповідальний за випуск

І. В. Єна, кандидат юридичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності ЗНУ

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ, СИСТЕМА ТА ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЯК ОКРЕМОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА. НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	7
I. Поняття кримінального права, його джерела та система.....	7
II. Предмет кримінального права.....	11
III. Завдання і принципи кримінального права.....	12
IV. Місце кримінального права в системі права України. Кримінальне право та суміжні галузі права.....	15
ТЕМА 2. ЗАКОН ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	18
I. Поняття, значення та завдання закону про кримінальну відповідальність...	18
II. Історія виникнення та формування кримінального права. Джерела кримінального права.....	19
III. Структура кримінального закону.....	22
IV. Тлумачення кримінального закону.....	25
V. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі, часі та по колу осіб.....	28
ТЕМА 3. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВИ.....	33
I. Поняття кримінальної відповідальності. Її ознаки.....	33
II. Кримінально-правові відносини: поняття та структура.....	34
III. Форми реалізації кримінальної відповідальності.....	36
IV. Підстави кримінальної відповідальності у чинному законодавстві та теорії кримінального права.....	37
ТЕМА 4. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ	39
I. Поняття кримінального правопорушення та його ознаки.....	39
II. Криміналізація та декриміналізація в кримінальному праві.....	45
III. Класифікація кримінальних правопорушень та її значення.....	46
ТЕМА 5. СКЛАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЙОГО ВИДИ...	50
I. Поняття і значення складу кримінального правопорушення.....	50
II. Структура (елементи) складу кримінального правопорушення та ознаки, що його характеризують.....	54
III. Види складів кримінального правопорушення.....	57
ТЕМА 6. ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	63
I. Поняття і значення об'єкта кримінального правопорушення.....	63
II. Види об'єктів кримінального правопорушення. Їх значення для побудови особливої частини Кримінального кодексу.....	66
III. Поняття предмета посягання і його відмінність від об'єкта кримінального правопорушення.....	71
ТЕМА 7. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	74
I. Поняття і значення об'єктивної сторони.....	74
II. Поняття суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності).....	77
III. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення.....	81

IV. Причинний зв'язок між діянням (дією або бездіяльністю) і суспільно небезпечними наслідками.....	84
V. Місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення кримінального правопорушення.....	85
ТЕМА 8. СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	90
I. Поняття та ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення.....	90
II. Вік кримінальної відповідальності.....	96
III. Поняття неосудності та її критерії.....	97
IV. Обмежена осудність.....	100
V. Відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені в стані сп'яніння.....	101
ТЕМА 9. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	104
I. Поняття та ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, їх значення для кваліфікації кримінальних правопорушень.....	104
II. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, її види та значення.....	106
III. Умисел та його види.....	106
IV. Необережність та її види.....	110
V. Змішана форма вини.....	113
VI. Мотив, мета, емоції як додаткові ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.....	114
VII. Помилка у кримінальному праві.....	115
ТЕМА 10: СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	117
I. Поняття і види стадій кримінального правопорушення.....	117
II. Закінчене кримінальне правопорушення. незакінчене кримінальне правопорушення та його види.....	120
III. Готування до кримінального правопорушення. Виявлення умислу на кримінальне правопорушення.....	123
IV. Замах на кримінальне правопорушення та його види.....	126
V. Добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення.....	128
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	130
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	131

ВСТУП

Курс «Кримінальне право України. Загальна частина» належить до циклу дисциплін професійної підготовки. Він спрямований на формування у студентів системи знань і вмінь, необхідних для здійснення діяльності з розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням та їх профілактики.

Кримінальне право як складова частина системи права України тісно пов'язане з іншими його галузями. Цей зв'язок полягає в тому, що кримінальне право виконує стосовно інших галузей права охоронну функцію і, тим самим, опосередковано бере участь у регулюванні тих суспільних відносин, що становлять предмет інших галузей.

Метою вивчення Загальної частини кримінального права є оволодіння студентами знаннями про завдання, функції та принципи кримінального права; набуття вміння здійснювати систематизацію та пошук кримінально-правових норм; набуття навичок щодо правильного застосування загальних інститутів кримінального права при вирішенні практичних завдань, навичок щодо виявлення ознак кримінального правопорушення у вчиненому діянні, відмежування кримінального правопорушення від інших правопорушень; набуття вміння визначати підстави й форми реалізації кримінальної відповідальності та підстави застосування інших заходів кримінально-правового впливу, вміння здійснювати пошук та критичний аналіз матеріалів правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних практичних завдань; засвоєння загального понятійного апарату кримінального права України; усвідомлення загальних напрямків кримінальної політики в Україні.

Завданням вивчення дисципліни є систематизоване засвоєння студентами теоретичних знань про головні принципи, категорії, положення та інститути кримінального права, набуття вміння правильно орієнтуватися в Загальній частині чинного кримінального законодавства та застосовувати норми кримінального права. Вивчення цього курсу сприятиме формуванню у студентів поглядів на закон про кримінальну відповідальність як важливий засіб захисту людини, суспільства та держави від суспільно небезпечних посягань. Отримані при вивченні Загальної частини кримінального права знання та вміння необхідні для успішного опанування Особливої частини кримінального права, а також низки суміжних навчальних дисциплін, як-то: кримінології, криміналістики, кримінального процесуального права тощо.

У результаті вивчення курсу студент повинен набути таких результатів навчання (знання, уміння тощо) та компетентностей:

- ✓ здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі у галузі правничої діяльності.
- ✓ здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
- ✓ здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
- ✓ знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

- ✓ здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.
- ✓ здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.
- ✓ здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.
- ✓ прагнення до збереження навколишнього середовища
- ✓ цінування та повага до гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння її правової природи.
- ✓ здатність застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а також прецедентну практику Європейського суду з прав людини.
- ✓ здатність застосовувати норми та інститути права, щонайменше з таких галузей, як: конституційне право, адміністративне право і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, трудове право, кримінальне і кримінальне процесуальне право.
- ✓ здатність застосовувати правові принципи та доктрини.
- ✓ здатність використовувати бази даних органів юстиції та інформаційні технології необхідні під час здійснення юридичної діяльності.
- ✓ здатність визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти.
- ✓ здатність до критичного та системного аналізу правових явищ.
- ✓ здатність до консультування з правових питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів, відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних та конфіденційної інформації.
- ✓ здатність до логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення
- ✓ пояснювати природу та зміст основних правових явищ і процесів.
- ✓ виокремлювати і аналізувати юридично значущі факти і робити обґрунтовані правові висновки.
- ✓ готувати проекти необхідних актів застосування права відповідно до правового висновку зробленого у різних правових ситуаціях.
- ✓ надавати консультації щодо можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів у різних правових ситуаціях

Важливу роль у структурі курсу «Кримінальне право України. Загальна частина» відіграють лекції. Саме лекція є основною формою проведення навчальних занять. Вона спрямована забезпечити засвоєння студентами теоретичного матеріалу та слугує основою для подальшого сприйняття практичного матеріалу, виконання різних завдань, а також підготовки до практичних занять.

У запропонованому виданні подано програмний лекційний матеріал, що охоплює 10 тем.

ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ, СИСТЕМА ТА ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЯК ОКРЕМОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА. НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.

Мета лекції: засвоєння поняття кримінального права, визначення його ознаки, завдання та принципів. З'ясування значення кримінального права в реформуванні законодавства, визначенні завдань та формуванні напрямків кримінально-правової політики, а також визначити принципи дії, структуру та види тлумачень закону про кримінальну відповідальність

План:

- I. Поняття кримінального права, його джерела та система
- II. Предмет кримінального права
- III. Завдання і принципи кримінального права
- IV. Місце кримінального права в системі права України. Кримінальне право та суміжні галузі права

Перелік ключових термінів і понять: кримінальне право; кримінальні правовідносини норми кримінального права; джерела кримінального права; система кримінального права; предмет кримінального права; метод кримінального права; принципи кримінального права; завдання кримінального права.

I. Поняття кримінального права, його джерела та система

Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року, який набрав чинності 1 вересня 2001 року, є одним із найважливіших законодавчих актів України, як і в будь-якій країні.

Кримінальне право виникає разом з виникненням права в цілому на відповідному етапі розвитку суспільства. Його основним завданням є боротьба з вчинками членів суспільства, які істотною мірою суперечать правилам, нормам та стандартам, визнаним у суспільстві на відповідному етапі соціального розвитку.

Кримінальному праву, як галузі системи права, притаманні ознаки, якими характеризуються інші галузі системи права і право в цілому як елемент культури суспільства. Разом з тим воно має і власну, специфічну насиченість, яка визначається характером завдань, що стоять перед цією галуззю права.

Кримінальне право належить до публічних галузей системи права.

Всі пам'ятки звичаєвого права – Закони дванадцяти таблиць, Закони Хаммурапі, Закони Ману тощо – містили в собі кримінально-правові норми.

Не випадає з цього загального ряду і найдавніша пам'ятка права східних слов'ян – «Руська правда». Перша її стаття містить саме кримінально-правову

норму: «Убъет муж(ь) мужа, мьститъ брату брата, или сынови отца, либо отцю сына, или братучаду, либо сестрину сынови; аще не будетъ кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будет русин, либо гридин, либо купчина, либо ябетник, либо мечник, аще изъгой бедеть, либо Словении, то 40 гривен положить за нь».

Як самостійна галузь права в системі права кримінальне право починає виділятися у Європі в XII ст. Саме в цей період у Болонському університеті вивчаються римське та канонічне кримінальне право.

Поляки, чехи користуються для визначення цієї галузі терміном «карне право» (право карне). Якщо розглядати одне з основних призначень цієї галузі – карати за вчинене кримінальне правопорушення, то цю назву можна було б визнати вдалою.

Саме поняття кримінального права містить у собі подвійне значення.

З одного боку, його розглядають як галузь законодавства – позитивне кримінальне право, яке знаходить свій прояв у єдиному нормативному акті – Кримінальному кодексі України.

З іншого боку, – як галузь юридичної науки – вчення про кримінальний закон, практику його застосування, теоретичні проблеми розвитку тощо.

Позитивне (об’єктивне) кримінальне право України – це сукупність правових норм, що визначають принципи, умови та підстави кримінальної відповідальності, коло діянь, визнаються кримінальними правопорушеннями, види і розміри покарання та інші види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються у зв’язку із вчиненням кримінального правопорушення, а також підстави та умови звільнення від відповідальності та покарання.

Характерні **ознаки** позитивного кримінального права:

- ✓ встановлення кримінально-правових норм виключно вищим органом державної влади країни – Верховною Радою України;
- ✓ знаходження вияву виключно в такому виді нормативного акту, як Закон;
- ✓ специфічність методу реалізації кримінального закону – застосування за його порушення особливого виду впливу – покарання.

Норми кримінального права регулюють кримінально-правові відносини, які виникають з факту вчинення кримінального правопорушення. Це особливі правовідносини, які носять назву «**кримінальні правовідносини**».

Кримінально-правові відносини – це специфічний вид суспільних відносин які виникають у зв’язку із вчиненням особою найтяжчого виду правопорушень – кримінальних правопорушень.

За змістом кримінально-правові правовідносини можуть бути диференційовані на два основних **види**:

- ✓ охоронні кримінально-правові відносини які становлять переважну більшість, оскільки саме для охорони найважливіших цінностей суспільства покликана дана галузь права;
- ✓ заохочувальні кримінально-правові відносини які покликані регулювати позитивну поведінку громадян в екстремальних ситуаціях, що примикають до сфери кримінально-правового регулювання – необхідна оборона,

крайня необхідність, затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення тощо.

Звідси **об'єктами** правовідносин є, з одного боку, порушення встановленого законодавцем правила поведінки, вчинення діяння, яке заборонено державою, а з іншого – діяння, яке хоча і спричиняє шкоду, однак за своїм змістом є суспільне корисним.

Суб'єктами правовідносин виступають, з одного боку, держава в особі органів правосуддя, а з іншого – особа, яка порушила кримінально-правовий припис.

Зміст кримінальних правовідносин полягає в праві органів правосуддя притягати до кримінальної відповідальності осіб, винних у порушенні кримінально-правових приписів, призначати їм покарання, яке є адекватним ступеню їх вини, а також в обов'язку осіб, що порушили кримінальний закон, відповідати за вчинене, відбутися покарання та перенести інші негативні наслідки, пов'язані із застосуванням кримінального закону.

Кримінальні правовідносини реалізуються в діяльності органів правосуддя в процесі розкриття кримінального правопорушення, притягненні винного до кримінальної відповідальності, постанові вироку та застосуванню кримінального покарання.

Кримінальні правовідносини виникають з моменту вчинення особою кримінального правопорушення і закінчуються в момент набуття обвинувальним вироком законної сили.

Специфічними для кримінального права є і його **джерела**. Якщо в інших галузях системи права їх коло досить широке, то в кримінальному праві воно обмежене.

Джерелами кримінального права виступають:

✓ Конституція України як концептуальна база всього законодавства України, в т. ч. і кримінального законодавства.

✓ Кримінальний Кодекс України – основний систематизований законодавчий акт, який об'єднує всю сукупність кримінально-правових норм.

✓ Укладені та ратифіковані Україною міжнародні договори, що містять кримінально-правові норми, які імплементовані в національне кримінальне законодавство.

✓ Рішення Конституційного Суду у випадку визнання ним неконституційності кримінально-правових законів (ст. 152 Конституції України).

✓ Рішення ЄСПЛ.

Система кримінального права – це структурована сукупність кримінально-правових норм.

Основним нормативним актом кримінального права України є Кримінальний кодекс України, який складається із Загальної та Особливої частини.

У Загальній частині зосереджені норми, що встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, а також визначають його основні

інститути, наприклад, поняття кримінального правопорушення і його видів, вини та її форм, співучасті в кримінальному правопорушенні, повторності, сукупності та рецидиву кримінального правопорушення, покарання та його мети, видів покарань та підстав їх застосування. Це норми, які застосовуються до всіх кримінальних правопорушень.

Особлива частина містить норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили.

Загальна і Особлива частини КК пов'язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність. Значення цієї єдності найбільш помітно при застосуванні окремих статей КК. Не можна застосувати кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині КК, не звернувшись при цьому до Загальної частини.

Загальна і Особлива частини КК поділяються на розділи, а останні, у свою чергу, – на окремі статті.

Загальна частина чинного КК складається з наступних розділів: «Загальні положення», «Закон про кримінальну відповідальність», «Кримінальне правопорушення, його види та стадії», «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)», «Вина та її форми», «Співучасть у кримінальному правопорушенні», «Повторність, сукупність та рецидив кримінальних правопорушень», «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння», «Звільнення від кримінальної відповідальності», «Покарання та його види», «Призначення покарання», «Звільнення від покарання та його відбування», «Судимість», «Обмежувальні заходи», «Інші заходи кримінально-правового характеру», «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх».

Особлива частина включає 20 розділів, систематизованих по групах споріднених суспільних відносин, на які посягають відповідні кримінальні правопорушення. Наприклад, статті КК, норми яких передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення, що посягають на основні цінності української державності, проголошені в статтях 1 і 2 Конституції України, поміщені в розділі I «Злочини проти основ національної безпеки України». Статті, норми яких охороняють людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, розташовані в розділі II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи», розділі III «Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи» і розділі IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи». Статті КК, норми яких охороняють основні права і свободи людини, об'єднані в розділі V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». Поділ Особливої частини КК на 20 розділів робить її більш зручною для застосування, оскільки надає слідчому, прокурору, судді, адвокату орієнтир в розміщенні тих чи інших статей

у КК. Та й для громадян України дуже важливо просто знайти в КК ту чи іншу статтю про відповідальність за окреме кримінальне правопорушення.

Статті КК пронумеровані арабськими цифрами і мають заголовки, що виражають сутність кримінально-правових норм, які в них містяться. При включенні в КК нової статті вона буде поміщена у відповідний розділ Загальної або Особливої частини. Нова стаття повинна вміщуватися, як правило, вслід за статтею, що є найбільш близькою до неї за змістом. Новій статті мають бути надані номер попередньої статті і додатковий цифровий індекс – 1,2,3 тощо. Виключення тієї чи іншої статті із КК також не змінює порядку нумерації статей в КК.

Багато статей КК поділяються на частини, які виділені в окремий абзац. Абзаци забезпечені цифровими позначеннями. Наприклад, стаття 1 КК «Завдання Кримінального кодексу України» має дві частини – 1 і 2; стаття 135 «Залишення в небезпеці» складається із трьох частин – 1,2,3. Перед кожною із цих частин стоїть відповідне цифрове позначення.

Зміст окремих частин у статтях, що належать до Загальної частини, характеризується великою різноманітністю. Найчастіше в них розвивається відповідна норма, визначаються особливості її застосування за якихось умов або встановлюються випадки незастосування цієї норми чи виключення її із дії.

В Особливій частині КК в окремих частинах її статей встановлюється, за загальним правилом, відповідальність за одне і те ж кримінальне правопорушення при наявності особливостей, що відображують тяжкість діяння, ознаки суб'єкта, інші обставини, які впливають на міру покарання.

II. Предмет кримінального права

Предмет кримінального права становлять суспільні відносини, які виникають при вчиненні кримінального правопорушення між особою, яка його вчинила, та державою від імені якої виступають відповідні органи, вповноважені здійснювати дії, скеровані на розслідування кримінального правопорушення та відправлення правосуддя по кримінальних справах. Внаслідок врегулювання нормами кримінального права вони набувають форми правовідносин.

Предмет кримінального права не збігається з предметом науки кримінального права, який полягає у вивченні та теоретичному розвитку:

- ✓ історії цієї галузі права;
- ✓ джерел кримінального законодавства;
- ✓ чинного кримінального законодавства;
- ✓ практики застосування кримінального законодавства органами правосуддя;
- ✓ моделюванні розвитку кримінального законодавства;
- ✓ проблем підвищення дієвості кримінального законодавства в питаннях загальної та спеціальної превенції кримінальному правопорушенню та кримінальної протиправності;
- ✓ кримінального законодавства іноземних країн.

Як відомо, *метод* – це сукупність певних засобів, прийомів, за допомогою яких здійснюється регулювання та охорона суспільних відносин, що входять у предмет правового регулювання відповідної галузі права.

Регуляція суспільних відносин кримінальним правом пов'язана із застосуванням засобів, прийомів, притаманних виключно цій галузі права. Специфіка їх полягає в застосуванні до винної особи з боку держави покарання – крайнього, найсуворішого і найжорсткішого виду реакції.

Саме тому *метод правового регулювання для кримінального права полягає у застосуванні примусу у виді покарання.*

Однак він застосовується лише, коли:

- ✓ конкретне вчинене діяння віднесено до категорії кримінальних правопорушень і містить склад відповідного кримінального правопорушення;
- ✓ особа, яка скоїла це діяння, є винною.

Метод кримінально-правового регулювання знаходить свій прояв у притягненні особи до кримінальної відповідальності, яка є покладеним на особу, що вчинила порушення кримінальної норми, державою або суспільством обов'язком дати відповідь за свою поведінку компетентним органам і прийняти примусові заходи, адекватні ступеню небезпечності вчиненого порушення.

Разом з цим визначення методу кримінального права виключно як застосування примусу було б дещо обмеженим поглядом на проблему. Виходячи із того, що кримінальне право своїми нормами заохочує громадян до вчинення низки соціально-корисних дій (необхідної оборони, затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, невиконання кримінально протиправного наказу і т. ін.) методом кримінального права слід визнати також *заохочення*, яке щоправда, застосовується в обмежених випадках.

III. Завдання і принципи кримінального права

Завдання кримінального права полягає в охороні найважливіших суспільних відносин від крайніх форм їх порушення. Виходячи зі специфіки завдань специфічним є і метод, за допомогою якого ця охорона здійснюється, що вже зазначалось раніше.

Визначення кола суспільних відносин, які приймаються під кримінальну правову охорону, є виключною прерогативою вищого органу державної влади України. У загальних рисах воно визначено в ст. 1 Кримінального кодексу України, яка так і названа «Завдання кримінального кодексу України»:

«Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням».

Охоронне завдання КК реалізується через регулювання кримінальних правовідносин методом притягнення до кримінальної відповідальності.

Однак зведення охоронної функції лише до регуляції кримінальних правовідносин було б обмеженим поглядом на питання. Наявність загальної заборони скоєння діянь, визначених у кримінальному кодексі, під страхом застосування покарання, має на меті недопущення вчинення цих діянь схильними до вчинення таких дій особами (загальна превенція). Одночасно застосування покарання має на меті і недопущення вчинення повторних кримінальних правопорушень особою, до якої покарання застосовується (спеціальна превенція).

Одночасно Кримінальний кодекс України визначає і шлях, за допомогою якого вирішуються завдання, що стоять перед Кримінальним кодексом:

«Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили», (ч. 2 ст. 1 КК).

Необхідно зауважити, що завдання кримінального закону може виконуватись виключно при вчасному та законному його застосуванні. Незастосування закону у випадках, коли він повинен бути застосований, незаконне застосування кримінального закону не тільки не служить вирішенню завдань, що стоять перед ним, а, навпаки, призводить до протилежних наслідків.

Кримінальне право України займає одне з провідних місць у системі права в цілому. Воно разом з цивільним та адміністративним правом належить до фундаментальних галузей системи права. Однак виходячи з завдань, які воно вирішує, методу, за допомогою якого це здійснюється, місця, що займає кримінальне право в системі права, в цілому є особливим. Фактично й інші галузі права в тій чи іншій частині здійснюють функцію охорони суспільних відносин. Лише кримінальне право веде боротьбу з тими з них, які спричиняють шкоду на загальносуспільному рівні. Тому для боротьби з ними обрано крайній метод, найжорсткіші форми.

Від інших фундаментальних галузей кримінальне право відрізняється як за об'єктом правового регулювання, так і за методом його здійснення.

Кримінальне право фактично реалізується у формах, визначених кримінальним процесуальним правом. Кримінальний процес стосовно кримінального права є тією формою, в якій матеріальне право проявляється. Фактично кримінальне процесуальне право утворює те середовище, в якому матеріальне кримінальне право реалізується.

Тісним є зв'язок кримінального права з кримінально-виконавчим правом, яке регулює відносини, що виникли в процесі виконання покарання.

У низці питань кримінальне право пов'язано із міжнародним правом. Це стосується проблем екстериторіальності, дипломатичної недоторканності, визначення території дії кримінального закону, видачі осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, відповідальності за діяння, визнані кримінально протиправними світовим співтовариством

Принципи кримінального права – це фундаментальні ідеї, які лежать в основі побудови кримінального права, визначають його систему та методи реалізації.

Розгляд принципів кримінального права в сучасній науці кримінального права різними авторами здійснюється по-різному. Саме кримінальне законодавство України, на відміну від кримінального процесуального, не містить їх визначення.

Всі принципи, які лежать в основі чинного кримінального права, можуть бути поділені на:

- ✓ конституційні (загальноправові);
- ✓ галузеві (спеціальні).

До перших належать ті, що закріплені в Конституції України, а саме:

- ✓ принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- ✓ принцип верховенства права;
- ✓ принцип справедливості права
- ✓ принцип рівності громадян перед законом;
- ✓ принцип забезпечення гідності особи;
- ✓ принцип законності;
- ✓ принцип гуманізму.

Загальноправові принципи притаманні фактично всім галузям законодавства, оскільки Конституція України є витоком для всіх галузей системи права.

Галузевими (спеціальними) є ті принципи, які визначають структуру, методи реалізації саме кримінального права у світлі завдань, які стоять перед ним.

До спеціальних принципів кримінального права належать:

принцип нормативного визначення кола кримінально протиправних діянь. Цей принцип має чи не основоположне значення, оскільки визначає і систему кримінального законодавства, і обсяги кримінального регулювання, і межі кримінальної репресії, і підстави кримінальної відповідальності. Принцип походить від латинського *nullum crimen sine lege* – немає кримінального правопорушення без вказівки на те в законі;

принцип відповідальності за власні діяння передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності виключно за діяння, які вчинені безпосередньо винним. Це впливає зі змісту ст. 2 КК України, яка встановлює, що «Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК»;

принцип відповідальності при наявності вини також впливає зі змісту ст. 2 КК України. «2. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду»;

принцип сукупності відповідальності знаходить свій прояв у притягненні до відповідальності за всі кримінально протиправні діяння, які вчинені особою і за які до цього вона до відповідальності не притягалась;

принцип відповідності покарання вчиненому кримінальному правопорушенню – ідеалізований принцип кримінального законодавства, який полягає в необхідності співвідношення кримінального правопорушення і призначеного за нього покарання;

принцип економії кримінальної репресії визначає співвідношення кола діянь, які визнані в суспільстві кримінальними правопорушеннями, і загального рівня економічного та культурного розвитку суспільства.

Функції кримінального права – це явища, що продукуються кримінальним законом та суб'єктами його застосування і є формою їх вияву та реалізації.

Функції кримінального права:

- ✓ охоронна, яка пов'язана з безпосередньою охороною тих об'єктів, посягання на які тягне кримінальну відповідальність;
- ✓ регулятивна, яка проявляється у впливі на поведінку людей кримінально-правових приписів, конкретних заборон, що сформульовані в КК України;
- ✓ виховна – проявляється у формуванні свідомої потреби людини дотримуватися законів;
- ✓ попереджувальна (превентивна), в межах якої виділяють загальну превенцію – вона полягає в погрозі покаранням будь-кому з членів суспільства при вчиненні ним кримінального правопорушення; та спеціальну превенцію – полягає в погрозі покаранням тим, хто вже вчиняв раніше кримінальне правопорушення.

IV. Місце кримінального права в системі права України. Кримінальне право та суміжні галузі права

Кримінальне право як складова частина системи права України тісно пов'язане з іншими його галузями. Цей зв'язок полягає у тім, що кримінальне право виконує стосовно інших галузей права охоронну функцію і, тим самим, опосередковано бере участь у регулюванні тих суспільних відносин, що становлять предмет інших галузей.

Найтіснішим цей зв'язок є з конституційним, адміністративним, кримінальним процесуальним, кримінально-виконавчим, міжнародним правом.

Конституційне право, норми якого закріплено в Конституції України, мають основне значення для кримінального права: норми кримінального права повинні цілком відповідати положенням Конституції України та не суперечити ним. При виникненні колізій між нормами Конституції України та кримінально-правовими нормами застосуванню підлягають норми Конституції. Так як норми Конституції є нормами прямої дії, вони можуть безпосередньо застосовуватися в процесі реалізації кримінально-правових відносин – за наявності прогалин в Загальній частині кримінального закону або колізії норм Конституції та КК України.

Тісний зв'язок між кримінальним правом і *адміністративним правом* спостерігається в тій частині адміністративного права, що встановлює

адміністративну відповідальність за різні правопорушення (адміністративні делікти). Саме ступінь суспільної небезпеки відрізняє адміністративний делікт від кримінального правопорушення

Зв'язок між кримінальним (матеріальним) правом і *кримінальним процесуальним правом* виявляється у тому, що вони співвідносяться між собою як форма і зміст, де кримінальне процесуальне право є формою, в якій дістає своє застосування кримінальне право.

Кримінальні процесуальні норми визначають порядок, процедуру застосування кримінально-правових норм, вказуючи, яким чином слід реалізовувати матеріальні юридичні приписи. Вчинення кримінального правопорушення породжує виникнення кримінально-процесуальних правовідносин. Відповідним юридичним фактом є внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань і початок досудового розслідування .

Кримінальне право визначає підстави, межі, умови та порядок призначення покарань, а *кримінально-виконавче право* регулює порядок і умови виконання (відбування) таких покарань.

Після того, як обвинувальний вирок суду набрав законної сили, і яким обвинуваченому призначається покарання, яке він має реально відбутися, виникають кримінально-виконавчі відносини.

Зв'язок між кримінальним і *міжнародним правом* визначається тим, що деякі інститути (такі як питання чинності кримінального закону в просторі, його поширення на іноземців і осіб без громадянства, видача злочинців тощо) регулюються і в міжнародному, і в кримінальному праві. В Україні встановлено пріоритет міжнародного права – у ст. 9 Конституції України закріплено положення, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною національного законодавства.

Згідно із ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором України, який набрав чинності, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, застосовуються правила міжнародного договору. У ч. 1 ст. 3 КК України йдеться про те, що законодавство про кримінальну відповідальність ґрунтується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Згідно із ч. 5 ст. 3 КК України закони про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано ВР України. Звідси випливає, що притягнення особи до кримінальної відповідальності може бути здійснене тільки на підставі норм, закріплених у КК України .

Наслідком підписання та ратифікації Україною міжнародних угод, які стосуються питань кримінального права, зазвичай стає внесення відповідних змін до КК. Відбувається або включення тексту приписів міжнародного права у формулу кримінально-правової норми, або створення на підставі таких приписів оригінального тексту кримінально-правової норми.

Питання до самоконтролю:

1. У чому полягає зміст поняття «кримінальне право України»?
2. Які ознаки притаманні кримінальному праву України?
3. З яких частин складається кримінальне право України?
4. Що є завданням кримінального права України?
5. Які є принципи кримінального права України?

ТЕМА 2. ЗАКОН ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Мета лекції: засвоєння поняття кримінального закону, його видів та правил дії в часі, за територіальним принципом та щодо кола осіб, а також поняття та види тлумачень закону про кримінальну відповідальність.

План:

- I. Поняття, значення та завдання закону про кримінальну відповідальність.
- II. Історія виникнення та формування кримінального права. джерела кримінального права.
- III. Структура кримінального закону
- IV. Тлумачення кримінального закону
- V. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі та часі

Перелік ключових термінів і понять: закон про кримінальну відповідальність, Кримінальний кодекс України, кримінально-правова норма, диспозиція, санкція, територіальний принцип, територія України, державний кордон України, дипломатичний імунітет, територіальне море, континентальний шельф, виключна (морська) економічна зона, принцип громадянства, універсальний принцип, реальний принцип, принцип чинності закону у часі, зворотна сила закону, тлумачення закону.

I. Поняття, значення та завдання закону про кримінальну відповідальність.

Кримінальний закон у широкому розумінні – це система національних законодавчих актів України та імплементованих у них положень міжнародних договорів, що містять норми кримінального права.

Кримінальний закон – це законодавчий акт Верховної Ради України, який містить одну, кілька або систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених кримінально-правових норм.

З урахуванням змісту та обсягу правової регламентації і джерела походження кримінально-правової норми кримінальний закон має чотири аспекти.

✓ по-перше, кримінальний закон – це Кримінальний кодекс – єдиний кодифікований законодавчий акт, в якому за певною системою викладено кримінально-правові норми.

✓ по-друге, кримінальний закон – це і окрема стаття Кримінального кодексу або її частина, що передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення певного виду.

✓ по-третє, кримінальний закон – це і відповідні положення міжнародних договорів, імplementовані у кримінальне законодавство України на загальногалузевому рівні.

Отже, **кримінальний закон** – це нормативний акт, прийнятий Верховною Радою України, який містить сукупність кримінально-правових норм. Цей закон встановлює загальні положення, підстави і межі кримінальної відповідальності, види покарання, підстави призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання та визначає, які суспільно небезпечні діяння вважаються кримінальними правопорушеннями і які покарання передбачаються за їх вчинення.

Значення кримінального закону як системного законодавчого акту кримінально-правового характеру визначається кількома аспектами.

Кримінальний закон є одним із важливих засобів захисту людини і громадянина, громадянського суспільства і держави від суспільно небезпечних посягань. Кримінальний кодекс України (ч. 1 ст. 1) має завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки довкілля, конституційного устрою України від кримінально протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням.

У кримінальному праві діє презумпція щодо знання закону особою, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Відсутність такого знання у кожному конкретному випадку має бути підтверджена наявністю виняткових обставин.

Кримінальний закон є певним засобом виховного та превентивного впливу на осіб, засуджених за вчинення кримінального правопорушення, а також на інших громадян і тим самим виконує одне із завдань – запобігання кримінальним правопорушенням.

II. Історія виникнення та формування кримінального права. Джерела кримінального права

Витоки кримінального законодавства України сягають своєї давнини – часів Київської Русі. Приблизно 1016-1054 рр. князем Ярославом Мудрим було укладено зведення законів під назвою «Руська Правда», що стало першим кодифікованим актом нашої держави, який містив перші кримінально-правові норми із захисту вільної особи та її власності.

«Руська Правда» відома у трьох списках: Коротка, Розширена і Скорочена редакції. Розширена редакція «Руської Правди» є подальшим її вдосконаленням наступними князями. Ці редакції містили як норми кримінального, так і цивільного права. Закон не вживав поняття «кримінально протиправне діяння». Останнє розцінювалося як «лихо», або «лиха справа», а особа, що вчинила кримінальне правопорушення визнавався «лихою людиною».

Кримінальне давньоруське право додержувалося давнього слов'янського звичаю помсти за кримінальне правопорушення і нанесену майнову кривду, право помсти було передбачено у статті 1 Розширеної редакції. В ній

зазначалося, якщо вільна людина вб'є вільного, то мститися за вбитого має брат або батько, або син, або племінник (небіж) від брата або від сестри. Якщо ж нікому буде помститися, то вчинюється на користь князя стягнення за вбитого княжого мужа (боярина) або княжого тіуна (прикажчика) 80 гривень. Якщо вбитий буде русин або княжий воїн, або купець, або боярський прикажчик, або церковна людина, або слов'янин, то стягувалося за вбитого 40 гривень. Стаття 21 передбачала за вбивство вищих представників княжої адміністрації право вбити вбивцю на місці вчиненого кримінального правопорушення одразу, без суду. З усіх видів недоторканності особи найбільш тяжким вважалося заподіювання каліцтва.

Суворе покарання передбачалося за крадіжку. Стаття 36 Розширеної редакції надавала право вбити нічного крадія, виявленого на місці кримінального правопорушення, а за вбивство зв'язаного крадія стягувалося 12 гривень на користь князя.

Найбільш тяжким кримінальним правопорушенням вважався підпал двору або споруди для збереження врожаю поля.

За вчинені кримінальні правопорушення передбачалося переважно покарання у вигляді грошових стягнень різних розмірів – «віри», який збирався на користь князівської скарбниці. Так, за вбивство представника нижчої княжої адміністрації штраф становив 12 гривень, за вбивство смерда – 5 гривень, за викрадення холопа – 12 гривень. Відгин руки або позбавлення можливості користуватися нею передбачало штраф розміром 40 гривень.

Конкретною особою кримінального правопорушення могла бути будь-яка вільна людина, крім холопа (холопи – підневільні люди, і за їх дії відповідав господар). Разом з тим згідно зі статтями 3-5 «Руської Правди» відповідати за вбивство могла й громада, якщо вбивство вчинене на її території невідомим злочинцем або відомим, якого вона відмовлялася видати князю. Якщо член громади вчинив вбивство при розбої, то за статтею 7 «Руської Правди» громада була зобов'язана видати злочинця разом із сім'єю княжому суду на «поток і разграбленіє», що полягало у позбавленні особистих та майнових прав, тобто у вигнанні з краю та позбавленні майна, а якщо речей не вистачало на покриття стягнення, то вбивцю поневолювали, а сім'ю продавали у холопи.

Передбачала «Руська Правда» і прообраз інституту співучасті у вчиненні кримінального правопорушення, оскільки міра покарання залежала від того, чи було вчинене кримінальне правопорушення однією особою, чи кількома.

«Руська Правда» започаткувала й інститут давності притягнення до кримінальної відповідальності. Так, згідно зі статтею 19 громада не платила штрафу (дикої віри), якщо на її території було знайдено лише людські кістки (скелет) або труп людини, яку ніхто не знав.

Литовський князь Ольгерд, який допоміг Русі вигнати татар, включив усі закони і звичаї Київської Русі до Статуту Князівства Литовського. Русь за своїм законодавством – Статутом Князівства Литовського та паралельно діючими Магдебурзьким правом (Зерцяло Саксонське) та польським законодавчим актом «Порядок» – діяла до 1654 р. та й після цього, оскільки московський цар Олексій

Михайлович залишив давні правила й закони, однак паралельно поширив і дію законів Московії.

Цар Петро I, а згодом і Петро II, зобов'язав об'єднати Магдебурзькі, Литовські статuti і права, за якими судив малоросійський народ, оскільки вони начебто суперечили одне одному, і також перекласти їх російською мовою, для чого було створено спеціальну комісію з українських фахівців.

Пропрацювавши 15 років, комісія у 1743 р. створила досконалий на той час проект зведеного закону, що дістав назву «Права, по которм судится малоросийский народ», до якого увійшли найбільш досконалі норми з п'яти законодавчих збірників: Статуту Литовського, Магдебурзького права, польського «Порядку», українських звичаєвих норм. Цей визначний законопроектний акт міг регулювати всі тогочасні суспільні відносини в Україні, і весь був підпорядкований пануванню права. 27 липня 1744 р. законопроект було подано до російського Сенату, де пролежав без розгляду і затвердження двадцять років. 15 квітня 1842 р. Державна Рада Росії затвердила права й установи Малоросії, що вже остаточно припинило дію Статуту Литовського та інших давніх прав в Україні. В означений період в Україні почав діяти кримінальний закон Російської імперії «Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 г.», який в редакції 1885 року діяв до 1917 року.

Перша Українська Народна Республіка (УНР), яка проіснувала від 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р., не встигла видати жодного кримінального закону.

За радянської доби в Україні видавалися окремі кримінальні закони, але практично одразу – від 1919-1920 рр. – почалася рецепція кримінального законодавства РРФСР у законодавство радянських республік. Так, керівні засади з кримінального права РРФСР від 12 грудня 1919 р. за Циркуляром Народного Комісаріату УРСР від 4 серпня 1920 р. були без жодних змін рецепційовані в Україні.

Керівні засади містили загальні норми кримінального права. Так, основою кримінальної відповідальності вважалося встановлення у діях особи суспільної небезпечності для соціалістичного ладу. Визначення конкретних видів злочинів, покарання за їх вчинення пов'язувалися в основному з правотворчістю судових органів. Суд зобов'язаний, говорилося в ст. 11 цього документа, встановити, «наскільки саме діяння в умовах часу і місця порушує основи суспільної безпеки».

У ході застосування окремих кримінальних законів (про хабарництво, про спекуляцію, про полохливий дзвін тощо) діяв принцип революційної доцільності. У 1922 р. було прийнято Кримінальний кодекс РРФСР. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет постановою від 23 серпня 1922 р. визнав за необхідне об'єднати всі каральні постанови в Кримінальний кодекс УРСР, прийняв – з метою встановлення єдності кримінального законодавства радянських республік – за основу КК РРФСР і постановив ввести в дію Кримінальний кодекс УРСР від 15 вересня 1922 р., який складався із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині давалося визначення

злочину; встановлювалася відповідальність лише за наявності умислу або необережності; давався перелік покарань, нижча й вища межа покарання тощо.

Від утворення у 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік офіційно законодавче формування кримінально-правової політики належало вищим органам державної влади СРСР щодо основ кримінального законодавства та боротьби з найбільш небезпечними злочинами: контрреволюційними, воєнними тощо.

На ґрунті «Основних начал з кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 р.» у союзних республіках були ухвалені нові кримінальні кодекси, які у незмінному вигляді включали всі загальносоюзні кримінальні закони. Тому Загальна частина цих кодексів, у тому числі КК УРСР 1927 р., складалася з «Основних начал... 1924 р.», а Особлива – із загальносоюзних законів та власних законів республіки, які теж було зорієнтовано на норми Особливої частини КК РРФСР.

В Україні у 1960 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс. Однак до проголошення 1991 року незалежності та створення самостійної держави України кодекс зберігав деякі антидемократичні риси радянської тоталітарної системи. Окремі його норми суттєво обмежували основні права людини, зокрема, право вільного переміщення та вибору місця проживання, право займатися підприємницькою діяльністю, право на свободу світогляду і віросповідання, право на свободу слова тощо. Наприклад, була передбачена кримінальна відповідальність за антирадянську агітацію і пропаганду (ст. 62), за поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять радянський лад (ст. 187-1), за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (ст. 138), за порушення правил паспортної системи (ст. 196), за заняття бродяжництвом або жебрацтвом, або ведення іншого паразитичного способу життя (ст. 214 КК) тощо.

Новим поштовхом до впорядкування кримінального законодавства стало прийняття Конституції України (1996 р.). У рамках розробленої провідними вітчизняними ученими Концепції розвитку законодавства України на 1997 – 2005 рр., визначалися пріоритетні завдання у процесі підготовки кримінального законодавства. Вироблені загальні та специфічні положення і принципи розвитку вітчизняного кримінального права лягли в основу діючого сьогодні Кримінального кодексу України, що був прийнятий 5 квітня 2001 р. і набрав чинності з 1 вересня 2001 р.

III. Структура кримінального закону

Структурно кримінальне законодавство України складається з двох частин – Загальної та Особливої.

Кожна частина КК поділяється на розділи. Кожний розділ має назву та об'єднує певну сукупність статей, кожна з яких має власну назву з цифровим позначенням великим шрифтом. Переважна більшість статей складається з частин, які позначені цифрами дрібного шрифту. Деякі статті чи їх частини

мають пункти, які позначаються цифрами, відокремленими дужкою. Наприклад, умисне вбивство з корисливих мотивів має кваліфікуватися за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України.

Якщо кримінальне правопорушення вчинено за наявності пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин, тобто таких, що не входять до конкретного складу кримінального правопорушення, то вони мають бути наведені при призначенні судом покарання за вчинення конкретно визначеного в статті закону кримінального правопорушення у мотивувальній частині вироку з посиланням відповідно на певний пункт ст. 66 чи ст. 67 КК. *Наприклад*, неповнолітній вчинив крадіжку чужого майна. Суд, призначаючи за ч. 1 ст. 185 КК покарання неповнолітньому, має вказати цю обставину у мотивувальній частині вироку, пославшись на загальну норму, в даному випадку – на п. 3 ст. 66 КК України.

Деякі статті КК мають специфічну структуру, оскільки в них передбачені примітки, в яких дається роз'яснення певних термінів закону, і теж можуть мати частини (пункти). Так, ст. 185 КК має примітку, в п. 3 і п. 4 якої вказуються відповідно критерії визначення поняття «розкрадання у великих розмірах» та «особливо великих розмірах», що вживаються в статтях 185-191 КК.

Якщо після прийняття КК його доповнюють новими кримінально-правовими нормами, то їх включають до кодексу у вигляді окремих статей, яким дають номер найбільш споріднених із ними статей КК, обов'язково зазначаючи додатковий цифровий індекс, що теж має порядковий номер. Цей порядковий індекс пишеться цифрою меншого розміру праворуч вгорі над номером, що його дано новій статті. Наприклад, після ст. 25 може бути стаття 25-1, яка має читатися «стаття 25 прим. 1».

Однак є й інший стандарт написання (прочитання) індексу, який пишуть через дефіс на одному рівні з номером статті та цифрою такого самого розміру, наприклад, «25-2», що читається відповідно «25 два».

Кримінально-правова норма, як і будь-яка правова норма, має три-ланкову структуру: **гіпотезу, диспозицію і санкцію**.

Гіпотезу, тобто умову, за якої застосовується правова норма, статті Особливої частини КК описують не текстуально, а контекстуально, бо розуміють її як необхідну. Текстуально ж ці статті описують диспозицію та санкцію. Норми Загальної частини санкцій не містять.

Диспозиції у кримінально-правових нормах Особливої частини описують стандарти забороненої (кримінально протиправної) поведінки певного виду, однак текстуально ці диспозиції описують лише специфічні для даного виду кримінального правопорушення ознаки, інші необхідні ознаки, які є спільними для багатьох кримінальних правопорушень, законодавець вказує в нормах Загальної частини. Для з'ясування цих ознак користуються моделлю складу кримінального правопорушення, за якою законодавець описує будь-яке кримінальне правопорушення. Отже, диспозиції в Особливій частині побудовано за принципом логічної норми.

Для описування ознак складу конкретного кримінального правопорушення законодавець використовує один із чотирьох видів диспозицій: **просту, описову,**

відсильну та бланкетну. Проста диспозиція називає лише склад кримінального правопорушення і не розкриває його змісту, наприклад, вбивство через необережність – ст. 119 КК. Описова диспозиція називає склад конкретного кримінального правопорушення і розкриває його зміст (дає його визначення). Наприклад, у ст. 111 дано вичерпний перелік дій, які характерні для складу кримінального правопорушення – державна зрада; в диспозиції ч. 1 ст. 185 дається визначення складу кримінального правопорушення – крадіжка чужого майна.

Відсильна диспозиція ознаки певного складу кримінального правопорушення найчастіше називає у першій частині статті або називає лише сам склад кримінального правопорушення, а ознаки, що обтяжують такий кримінальний правопорушення (кваліфікований вид), вказує в наступній частині статті. Іноді відсилання до іншої статті може стосуватися виключення певних, більш небезпечних способів вчинення даного кримінального правопорушення. Наприклад, умисне вбивство, відповідальність за яке передбачено ч. 1 ст. 115, вважається таким лише тоді, коли воно вчинено за відсутності ознак, зазначених у ч. 2 ст. 115 та статтях 116, 117, 118 КК.

Бланкетна диспозиція називає лише склад кримінального правопорушення, а для визначення ознак такого кримінального правопорушення відсилає до норм інших галузей права або інших підзаконних актів. Наприклад, диспозиція ст. 272 (порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпечністю) є бланкетною – щоб з'ясувати зміст кримінального протиправного діяння у кожному окремому випадку, треба звертатися до відповідних нормативних актів, які містять правила, скажімо, ведення гірничих робіт або правила виконання робіт з підвищеною небезпекою в будівельному виробництві. Для визначення ознак такого складу кримінального правопорушення, як незаконне проведення абортів (ст. 134), необхідно звернутися до ст. 50 Основ законодавства України про охорону здоров'я, в якій дано визначення поняття абортів та умов його проведення.

Санкції, як структурна частина статті Особливої частини КК використовуються для визначення виду і розмірів покарання, бувають двох видів: *відносно визначені та альтернативні*.

Відносно визначена санкція передбачає покарання певного виду, наприклад, позбавлення волі у певних межах, вказуючи або не вказуючи текстуально його нижчу межу, але обов'язково вказуючи його вищу межу. Так, ст. 111 передбачає нижчу і вищу межі покарання у вигляді позбавлення волі від 10 до 15 років.

Якщо текстуально нижчу межу санкції не вказано, то нижча межа покарання певного виду встановлюється на підставі певної статті Загальної частини КК, яка регламентує даний вид покарання. Наприклад, у ст. 167 нижчу межу покарання у вигляді штрафу і виправних робіт не визначено. Тому для встановлення цих меж необхідно звернутися відповідно до ч. 2 ст. 53, ч. 1 ст. 57 КК. Так, ч. 2 ст. 53 КК передбачає мінімальний розмір штрафу від тридцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян; у ч. 1 ст. 57 КК мінімальний

розмір виправних робіт визначено на строк від шести місяців. Отже, ці строки відповідно і будуть мінімальними розмірами санкції ст. 167 КК.

Альтернативні санкції передбачають не один, а два чи більше видів покарань, з яких суд може призначити лише одне. Наприклад, у санкції ст. 133 КК (зараження венеричною хворобою) передбачені такі альтернативні види покарань – виправні роботи на строк до двох років або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до двох років, або позбавлення волі на строк до двох років.

У деяких випадках, прямо передбачених нормами Загальної частини КК, може відбутися зміна тих обсягів (меж) санкцій, які зазначені в статтях Особливої частини кримінального закону.

IV. Тлумачення кримінального закону

За змістом певні кримінально-правові норми не завжди сприймаються однозначно. Це зумовлює застосування спеціальних прийомів щодо з'ясування їх змісту. Іноді виникає потреба в їх роз'ясненні – тлумаченні.

Тлумачення закону, у тому числі кримінального, – це з'ясування та визначення змісту правової норми, тобто волі законодавця, відображеної у прийнятому ним законі.

Тлумачення кримінального закону поділяється на види залежно від суб'єкта, способів та обсягу тлумачення.

За суб'єктом тлумачення поділяють на:

- ✓ офіційне;
- ✓ судове;
- ✓ доктринальне.

До прийняття Конституції України 1996 року Верховна Рада України мала право тлумачити чинні закони та їх окремі положення. Таке тлумачення називалося автентичним. Тепер Верховна Рада при прийнятті законів за потреби дає визначення окремим поняттям і термінам у примітці до закону (окремих його частин). Через це автентичне тлумачення, під яким прийнято розуміти роз'яснення закону законодавцем – Верховною Радою України, не застосовується.

Офіційне тлумачення (іноді його називають легальним) – це тлумачення чинних законів або їх окремих положень Конституційним Судом України. Згідно зі ст. 147 Конституції України, «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України».

Судове тлумачення кримінального закону відбувається у процесі судового розгляду кримінальних справ, коли суд будь-якого рівня застосовує у кожній справі певні кримінально-правові норми, з'ясувавши їх зміст та відповідність Конституції України. У разі невідповідності кримінального закону Конституції суд повинен застосувати норму Конституції як норму прямої дії.

«У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів».

Судове тлумачення кримінального закону може здійснювати і Пленум Верховного Суду України у вигляді постанов щодо певної категорії кримінальних справ. При цьому таке тлумачення не повинно підміняти собою закон, звужувати або розширювати його зміст. Положення, які містяться у таких постановках Пленуму, є обов'язковими для судів.

Доктринальне тлумачення кримінального закону – це наукове тлумачення, яке дають фахівці в галузі права – вчені та практичні працівники – в монографічних працях, наукових статтях, коментарях тощо. Доктринальне тлумачення не має обов'язкової сили, однак евентуально впливає на формування законодавства та кримінально-правової політики в державі, а також на свідомість правозастосовувачів та ін.

За способами тлумачення поділяють на:

- ✓ філологічне;
- ✓ логічне;
- ✓ системне;
- ✓ історичне.

Філологічне (граматичне) тлумачення полягає у з'ясуванні змісту закону шляхом аналізу його тексту (змісту певних термінів і понять) із використанням правил граматики, синтаксису, орфографії і пунктуації. Наприклад, у законодавчому понятті неосудності (ч. 2 ст. 19 КК) законодавець передбачив, що для визнання особи неосудною достатньо, щоб один із вказаних у ч. 2 ст. 19 біологічних критеріїв (наприклад, тимчасовий розлад психічної діяльності) викликав появу одного з передбачених законом психологічних критеріїв – нездатність усвідомлювати свої дії або керувати ними, оскільки ці критерії законодавець розглядає як альтернативні.

Логічне тлумачення полягає у застосуванні категорій логіки при з'ясуванні змісту закону та обсягу його правової регламентації, визначенні моменту закінчення кримінального правопорушення тощо.

Логічне тлумачення закону застосовується у кожному випадку застосування (звичайно, і теоретичного аналізу) як на рівні кваліфікації кримінального правопорушення, так і на рівні індивідуалізації відповідальності (покарання), оскільки всі склади кримінальному правопорушенню в Особливій частині КК побудовані з використанням логічних конструкцій, що містить загальне поняття складу кримінального правопорушення.

Крім того, структура кримінально-правової норми, як і інших правових норм, не завжди збігається зі структурою кримінального закону.

Тому одна норма може бути сконструйована з окремих структурних частин, які містяться у різних статтях кримінального закону або навіть у різних галузях права чи в якихось підзаконних актах (наприклад, інструкції з правил техніки безпеки якогось підприємства).

Об'єднати ці структурні елементи правової норми, використовуючи лише прийоми філологічного тлумачення, практично неможливо.

Системне тлумачення – це з'ясування змісту відповідного положення кримінального закону зіставленням його з іншими положеннями даного чи будь-якого іншого закону, визначення юридичної природи та місця цього положення в системі кримінального права, а іноді і в усій національній правовій системі.

Цей прийом використовується законодавцем, теорією і практикою перш за все для систематизації норм Загальної та Особливої частин КК, для визначення родових об'єктів кримінального правопорушення, для розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень за родовим та безпосереднім об'єктами тощо, а також для визначення меж правового регулювання певного інституту кримінального права (наприклад, меж правового регулювання інститутів, передбачених статтями 2, 16, 29 КК). Такий аналіз детермінує висновки: а) що ст. 2 передбачає підстави відповідальності за закінчене кримінальне правопорушення, вчинений лише однією особою (не у співучасті); б) що норми Особливої частини описують усі кримінальні правопорушення лише як закінчені кримінальні правопорушення; в) що підстави відповідальності за незакінчене кримінальне правопорушення додатково до ст. 2 передбачає ще й ст. 16; г) що підстави відповідальності за вчинення кримінального правопорушення у співучасті додатково регламентує ще й ст. 29 тощо.

Історичне тлумачення – це з'ясування змісту закону в різних аспектах: з урахуванням ретроспективного та сучасного обсягу кримінально-правового регулювання однойменним інститутом; з урахуванням умов, що формували криміналізацію певного суспільно небезпечного діяння та подальшу зміну обсягів даної криміналізації, наприклад, нині діюча редакція ст. 212 (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів) виникла внаслідок неодноразових змін і доповнень раніше діючої аналогічної норми, які були обумовлені процесом становлення нової фінансової системи та зміни форм власності.

Історичне тлумачення виявляється й у встановленні обсягів правового регулювання певним інститутом та його колишнім аналогом, а також взаємозв'язків його з інститутами, що існували раніше, наприклад, з інститутом аналогії кримінального закону, який формально існував у законодавстві до 1958 р.

Тлумачення кримінального закону за обсягом кола суспільно небезпечних діянь, що охоплюються певною кримінально-правовою нормою, поділяються на: буквальне, поширювальне, обмежувальне.

Буквальне тлумачення є основним серед названих видів і полягає у з'ясуванні змісту кримінально-правової норми у точній відповідності до тексту закону.

Поширювальне тлумачення полягає у наданні дії закону ширших меж, ніж це безпосередньо впливає з буквального тлумачення кримінально-правової норми, оскільки певні аспекти цього діяння розуміють контекстуально. До того ж певні аспекти криміналізованого діяння можуть виникати реально й після прийняття закону.

Обмежувальне тлумачення полягає у наданні дії закону вузких меж, ніж це передбачає буквальний зміст певної кримінально-правової норми. Наприклад, ст. 304 КК «Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність» передбачає, виходячи з буквального тлумачення закону, відповідальність за це кримінальне правопорушення і неповнолітніх осіб віком від 16 років. Однак логічне тлумачення детермінує висновок про те, що в цій нормі законодавець охороняє нормальний фізичний і моральний розвиток неповнолітніх від дій тих осіб, в яких основи такого розвитку вже сформовані, тобто від повнолітніх осіб (після 18 років).

V. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі, часі та по колу осіб

Кримінальний кодекс України передбачає *просторову* та *часову* юрисдикцію кримінального закону (ст. 4-8).

Просторова юрисдикція означає поширення кримінального закону України в межах певної території та щодо певного кола осіб.

Часова юрисдикція кримінального закону України означає тривалість дії кримінального закону в межах певного часового інтервалу. Згідно із ч. 2 ст. 4 КК злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння (*принцип ультраактивності закону*)

Порядок набрання чинності закону про кримінальну відповідальність визначений у ст. 94 Конституції України. Відповідно до цієї статті, закон підписує Голова Верховної Ради і невідкладно направляє його Президентові України. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує та офіційно оприлюднює його. У цей же термін Президент України може скористатися правом вето і повернути закон з умотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

Якщо при повторному розгляді закон буде прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Офіційним оприлюдненням закону про кримінальну відповідальність є опублікування його у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр», а також у журналах «Відомості Верховної Ради України» та «Офіційний вісник України».

Закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим

законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 1 ст. 4 КК). Тому новий закон може набрати чинності:

- 1) після 10 днів з дня його офіційного оприлюднення (опублікування);
- 2) з дня оприлюднення закону;
- 3) з того строку, який у ньому зазначений.

Підставами припинення чинності законом про кримінальну відповідальність є:

- а) скасування закону про кримінальну відповідальність.
- б) заміна закону про кримінальну відповідальність іншим законом.
- в) закінчення строку дії, на який закон був виданий.

Поширення дії нового закону на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання ним чинності, називається *зворотною дією закону про кримінальну відповідальність у часі*.

За загальним правилом закон не має зворотної дії у часі.

Але, відповідно до ч. 1 ст. 5 КК закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи має зворотню дію у часі (принцип ретроактивності закону).

Якщо після вчинення особою діяння, передбаченого КК України, закон про кримінальну відповідальність змінювався кілька разів, зворотню дію в часі має той закон, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи.

Просторова юрисдикція кримінального закону ґрунтується на трьох основних принципах: територіальному, національному та універсальному.

Територіальний принцип чинності (дії) (принцип територіальності) закону про кримінальну відповідальність сформульований у ст. 6 КК і полягає в тому, що особи, які вчинили кримінальне правопорушення на території України, підлягають кримінальній відповідальності на підставі КК України.

Кримінальне правопорушення вважається вчиненим на території України у випадках, коли:

- 1) воно розпочато і закінчено на території України;
- 2) воно підготовлено за межами України, а дії, що утворюють його, вчинені на території України;
- 3) суспільно небезпечні дії були розпочаті або вчинені за межами України, а закінчені або кримінально протиправний наслідок настав на території України.

Поняття території України визначається нормами державного та міжнародного права. Згідно зі ст. 1 Закону «Про державний кордон України» *державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору*». Отже *територія України* – це суша, море, ріки, озера і решта водойм, надра землі в межах кордону України, а також повітряний простір над сушею і водним простором, у тому числі і над територіальним морем.

Територіальне море – це прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на

островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки (ст. 5 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року).

Поняттям «територія України» також охоплюються:

1) військові кораблі, приписані до портів на території України, які знаходяться під прапором України у відкритому морі, у територіальних водах або портах іншої держави;

2) невійськові кораблі, приписані до портів на території України, які знаходяться під прапором України у відкритому морі;

3) військові повітряні судна України, приписані до аеропортів на території України, які під розпізнавальним знаком України знаходяться у відкритому повітряному просторі, у повітряному просторі чи на аеродромі іншої держави;

4) невійськові повітряні судна України, які приписані до аеропортів на території України та знаходяться поза її межами у відкритому повітряному просторі під розпізнавальним знаком України.

Сфера застосування закону про кримінальну відповідальність поширюється також на такі об'єкти, які не є територією України. До них належать:

✓ *континентальний шельф* – це поверхня і надра морського дна підводних районів, прилеглих до узбережжя і островів України, але які знаходяться поза зоною територіального моря, до глибини 200 метрів або за цими межами до такого місця, де глибина покриваючих вод дозволяє вести розробку природних багатств (ст. 1 Конвенції про континентальний шельф від 29 квітня 1958 року);

✓ *виключна (морська) економічна зона* – це морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, враховуючи райони навколо островів, що їй належать. Її ширина становить до 200 морських миль, відлічених від тих самих вихідних ліній, що і територіальне море України (ст. 2 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 року);

✓ підводні телеграфні кабелі й трубопроводи, що проходять по дну відкритого моря;

✓ наукова станція, розташована на острові Галіндес в Антарктиді;

✓ дипломатичні представництва і консульські установи України за кордоном, а також автомашини послів під прапором України;

✓ місця розташування військових частин України на території інших держав;

✓ запущені в космос об'єкти, що належать Україні.

Відповідно до міжнародних угод і законів України із кримінальної юрисдикції України виключені дипломатичні представники та певне коло іноземних громадян (*повний імунітет*). Також кримінальна юрисдикція України частково обмежується щодо консульських службових осіб (*частковий імунітет*) – *принцип екстериторіальності*.

Національний принцип (принцип громадянства означає, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили кримінальне правопорушення за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 7 КК).

Якщо громадянин України або особа без громадянства, яка постійно проживає в Україні, за вчинений за кордоном кримінальне правопорушення зазнали кримінального покарання за межами України, то вони не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за ці кримінальні правопорушення (ч. 2 ст. 7 КК).

Згідно зі ст. 9 КК України, вирок суду іноземної держави може бути врахований, якщо громадянин України, іноземець або особа без громадянства були засуджені за кримінальне правопорушення, вчинене за межами України, та знову вчинили кримінальне правопорушення на території України. Рецидив кримінальних правопорушень, не відбуте покарання або інші правові наслідки вироку суду іноземної держави враховуються при кваліфікації нового кримінального правопорушення, призначенні покарання, звільненні від кримінальної відповідальності або покарання.

Універсальний принцип (космополітичний) полягає в тому, що іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили кримінальне правопорушення за її межами, підлягають в Україні відповідальності у випадках, передбачених міжнародними договорами (ст. 8 КК).

Цей принцип відображає спільність інтересів кількох держав у боротьбі зі злочинами, відповідальність за які випливає з міжнародно-правових актів (наприклад, геноцид, піратство, торгівля людьми, тероризм тощо).

Реальний принцип полягає в тому, що іноземці та особи без громадянства, що постійно не проживають в Україні, підлягають кримінальній відповідальності за вчинені за її межами тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України. Цей принцип, як і попередній, випливає зі змісту ст. 8 КК.

Згідно із законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України», прийнятого 13.05.2014 року, іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, також підлягають в Україні відповідальності згідно з КК, якщо вони за межами України вчинили у співучасті із службовими особами, які є громадянами України, будь-які із кримінальних правопорушень, передбачених у ст.ст. 368, 368-3, 368-4, 369 і 369-2 КК, або якщо вони пропонували, обіцяли, надали неправомірну вигоду таким службовим особам, або прийняли пропозицію, обіцянку неправомірної вигоди чи одержали від них таку вигоду.

Питання до самоконтролю:

1. Що являє собою закон України про кримінальну відповідальність? Які його ознаки?
2. З яких частин складається кримінально-правова норма?
3. Що є територією України?
4. У чому полягає сутність поняття «зворотна сила закону»?
5. Які види тлумачення закону про кримінальну відповідальність існують (за суб'єктами тлумачення)?

ТЕМА 3. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВИ

Мета лекції: засвоєння теоретичних знань про кримінальну відповідальність та її ознаки, про початковий та кінцевий моменти кримінальної відповідальності; усвідомлення сутності поняття кримінально-правових відносин, ознайомлення з їх структурою; розгляд форм реалізації кримінальної відповідальності.

План:

- I. Поняття кримінальної відповідальності. Її ознаки.
- II. Кримінально-правові відносини: поняття та структура.
- III. Форми реалізації кримінальної відповідальності.
- IV. Підстави кримінальної відповідальності у чинному законодавстві та теорії кримінального права.

Перелік ключових термінів і понять: позитивна кримінальна відповідальність, потенційна кримінальна відповідальність, ретроспективна (негативна) кримінальна відповідальність, юридичний факт, юридичний зміст, кримінально правові відносини, фактична підстава кримінальної відповідальності, юридична підстава юридичної відповідальності.

I. Поняття кримінальної відповідальності. Її ознаки.

У кримінальному законодавстві України ніде не дається поняття кримінальної відповідальності, але це поняття часто зустрічається у КК України (наприклад, Розділ II «Закон про кримінальну відповідальність» та Розділ IX «Звільнення від кримінальної відповідальності»). Однак у науці кримінального права дається поняття кримінальної відповідальності.

Найбільш типовими є наступні погляди науковців щодо змісту поняття кримінальної відповідальності:

1. обов'язок особи не вчиняти кримінальні правопорушення;
2. обов'язок особи відповідати згідно із законом за вчинене кримінальне правопорушення;
3. реальний процес такої відповідальності.

Існують і інші поняття, в яких поєднуються наведені точки зору.

Види кримінальної відповідальності:

Позитивна (перспективна) кримінальна відповідальність – це усвідомлення особою обов'язку додержання кримінально-правової заборони.

Потенційна кримінальна відповідальність – це загроза покаранням, яка міститься у кримінальному законі і яка може бути реалізована у майбутньому щодо кожного, хто скоїть кримінальне правопорушення

Ретроспективна (негативна) кримінальна відповідальність – це відповідна реакція держави на вчинене в минулому кримінальне правопорушення; вид і міра обмеження державною владою передбачених законом прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення

Кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. У кримінально-правовому значенні означає обов'язок особи бути відповідальною за свою поведінку, яка зумовлена вимогами Кримінального кодексу України. Кримінальна відповідальність відповідає ознакам юридичної відповідальності, але поряд із цим, характеризується видовими, визначальними ознаками.

Порушення вимог Закону про кримінальну відповідальність передбачає для особи обов'язок піддатися дії кримінально-правових заходів та перетерпіти покарання передбачене у Законі про кримінальну відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, тобто зазнати осуду з боку держави та суспільства, а також перетерпіти обмеження пов'язані із застосування покарання за вчинене діяння. У теорії кримінального права – це негативна (ретроспективна відповідальність за минулу негативну поведінку) кримінальна відповідальність. Негативна кримінальна відповідальність характеризується низкою ознак:

1. Кримінальна відповідальність – це вид державного примусу, що знаходить своє вираження насамперед в осуді особи, що вчинила кримінальне правопорушення і його діяння обвинувальним вирокіом суду, а також у покладанні на винного додаткових позбавлень і обмежень;

2. Наявність кримінально-правової норми, яка передбачає покарання за кримінальне правопорушення;

3. Вчинення особою діяння, яке передбачене Кримінальним кодексом України та містить склад кримінального правопорушення;

4. Обов'язок особи зазнати покарання за вчинене кримінальне правопорушення;

5. Обов'язок особи перетерпіти обмеження пов'язані із застосуванням покарання за вчинене кримінальне правопорушення. Такий обов'язок завжди є вимушеним, а не добровільним.

6. Кримінальна відповідальність становить собою реальну взаємодію спеціальних органів держави і особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок чого ця особа зазнає певних обмежень.

Кримінальна відповідальність – це передбачене КК України обмеження прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що індивідуалізуються в обвинувальному вирокі суду і здійснюються спеціальними органами виконавчої влади держави.

II. Кримінально-правові відносини: поняття та структура

Кримінальна відповідальності відображує факт реальної взаємодії особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, що називаються *кримінально-правовими*.

Неодмінною умовою виникнення, зміни чи припинення кримінально-правових правовідносин є юридичні факти. **Юридичний факт** – це передбачені нормами кримінального права конкретні життєві обставини (події, дії, стани), що є підставою для настання певних юридичних наслідків. Здебільшого це виникнення, зміна або припинення кримінально-правових відносин. Поняття юридичного факту включає два основні моменти:

- 1) наявність явищ дійсності – подій, дій або станів (матеріальний момент);
- 2) їх передбаченість у нормах кримінального права як підстав правових наслідків (юридичний момент).

З моменту, коли особа вчинила кримінальне правопорушення, між нею і державою виникають певні юридичні відносини, внаслідок яких у такої особи і держави виникають взаємні права і обов'язки. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, зобов'язана зазнати осуду за вчинене діяння, а також позбавлень і обмежень, передбачених КК. Разом з тим вона має право, щоб до неї була застосована саме та стаття КК, яка передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення; покарання було призначене лише в межах санкції цієї статті; враховані відповідні положення Загальної та Особливої частин КК тощо. У свою чергу держава має право осудити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, застосувати до неї кримінальне покарання, передбачене у кримінально-правовій нормі, а також обмежити її правовий статус у межах строків давності притягнення до кримінальної відповідальності і строків погашення або зняття судимості. Проте при цьому вона зобов'язана забезпечити правильну кваліфікацію вчиненого діяння, призначення покарання відповідно до вимог КК з урахуванням тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, тощо.

Взаємні права і обов'язки сторін в аналізованих правовідносинах становлять їх *юридичний зміст*. Вони об'єктивно виникають з моменту вчинення кримінального правопорушення незалежно від того, виявлене діяння органами держави чи ні (доказом цього є хоча б те, що строки давності відповідно до ст. 49 КК починають обчислюватися саме з дня вчинення кримінального правопорушення).

Суб'єктами таких відносин, з одного боку, є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, а з іншого – держава в особі насамперед органів дізнання, слідства і прокуратури, судові органи. Ці правовідносини є динамічними, вони весь час розвиваються, уточнюються і змінюються внаслідок дій суб'єктів щодо реалізації їх взаємних прав і обов'язків (наприклад, винний може з'явитися з повинною, активно сприяти розкриттю кримінального правопорушення, відшкодувати заподіяну шкоду і тощо, що у свою чергу породжує у відповідних органів і службових осіб обов'язок урахувати ці обставини при визначенні міри відповідальності). На певному етапі розвитку правовідносин органом, що представляє державу, виступає суд. *Саме обвинувальний вирок суду остаточно засвідчує існування кримінальних правовідносин, що виникли в момент вчинення кримінального правопорушення.* Вирок є формою вираження державного осуду особи, яка вчинила кримінальне

правопорушення і вчиненого ним діяння і конкретизує вид і міру тих обмежень, яких має зазнати засуджений. Отже, з моменту набрання обвинувальним вироком законної сили правовідносини досягають своєї повної визначеності.

Об'єктом таких правовідносин є ті особисті, майнові або інші блага особи, зменшення яких передбачається в санкції статті Особливої частини КК, за якою особа визнається винною у вчиненні кримінального правопорушення, і які визначені обвинувальним вироком суду. В подальшому, при відбуванні засудженим покарання, суб'єктами, що представляють державу в кримінально-правових відносинах, виступають органи, які відають виконанням призначеного судом покарання. Паралельно з кримінально-правовими тут виникають і розвиваються кримінально-виконавчі правовідносини.

Кримінальні правовідносини, за загальним правилом, існують протягом усього часу відбування засудженим покарання та ще якийсь час після його відбуття – до моменту погашення або зняття судимості (ст. 89 КК). Проте кримінально-правові відносини можуть бути припинені і на більш ранньому етапі. Підстави такого припинення можуть бути різними, наприклад, смерть особи, перебіг строків давності (статті 49 і 80 КК), звільнення особи від кримінальної відповідальності (статті 45-48), видання акта амністії або помилування (статті 85 – 87).

Кримінальна відповідальність протікає в рамках кримінально-правових відносин, проте їх часові межі є різними. Так, *кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили і закінчується, за загальним правилом, моментом припинення відбування покарання.* Це положення підтверджується відповідним рішенням Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р., яким дано офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), кримінальна відповідальність настає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили.

В різний спосіб визначають і закінчення кримінальної відповідальності:

1) момент припинення пов'язується із закінченням кримінально-правових відносин;

2) із відбуттям покарання;

3) із моментом погашення або зняття судимості.

Однак якщо під кримінальною відповідальністю розуміти зазнавання засудженим обмежень своїх прав і свобод, покладених на нього спеціальними органами держави, то очевидно, що кримінальна відповідальність має місце лише протягом часу відбування призначеного судом покарання. Отже, момент припинення такого відбування покарання і визначає кінцевий момент кримінальної відповідальності. Після цього особа, за загальним правилом, знаходиться ще в статусі такої, яка має судимість, що тягне за собою певні загальногромадянські і кримінально-правові наслідки (ст. 88 КК).

III. Форми реалізації кримінальної відповідальності

Зміст кримінальної відповідальності, а відповідно, і її обсяг може бути різним залежно від того, чи поєднується державний осуд особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з конкретним заходом кримінально-правового впливу, а якщо поєднується, то з яким саме заходом. Конкретний зміст кримінальної відповідальності, зумовлений зазначеними обставинами, є підставою виділення окремих її форм.

Розгляд взаємозв'язку кримінально-правових відносин і кримінальної відповідальності дозволяє зробити висновок про те, що кримінальна відповідальність може бути реалізована в таких трьох формах.

Першою формою є засудження винного, виражене в обвинувальному вирокі суду, не пов'язане з призначенням йому кримінального покарання. Так, відповідно до ч. 4 ст. 74 КК особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, може бути за вирокі суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною.

Другою формою реалізації кримінальної відповідальності є засудження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого вона звільняється. Так, відповідно до ч. 1 ст. 75 КК, якщо суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Третьою, найбільш типовою формою реалізації кримінальної відповідальності є відбування призначеного винному судом покарання (наприклад, відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк).

Останні дві форми реалізації кримінальної відповідальності створюють у особи судимість як правовий наслідок засудження її до певної міри покарання. Разом з тим судимість має свої межі, зазначені в статтях 89 і 90 КК, які визначають межі кримінально-правових відносин. Тому момент погашення або зняття судимості свідчить про припинення кримінально-правових відносин.

IV. Підстави кримінальної відповідальності у чинному законодавстві та теорії кримінального права

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом». У цьому положенні закону міститься відповідь на питання про те, на якій підставі особа підлягає кримінальній відповідальності.

Як видно з тексту закону, в межах єдиної підстави кримінальної відповідальності можна виділити фактичну та юридичну (правову) сторони. *Фактична сторона* – це вчинення в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння, а *юридична сторона* – це передбачення такого діяння у відповідному складі кримінального правопорушення, що міститься в КК України. Тобто підставою кримінальної відповідальності є встановлення повної відповідності фактичної та юридичної (правової) сторін вчиненого. Якщо такої відповідності немає, то немає і підстави кримінальної відповідальності.

При цьому також слід мати на увазі, що кримінальна відповідальність – це реакція держави на вчинене особою кримінальне правопорушення, яка знаходить своє вираження в обвинувальному вироку суду, оскільки згідно з ч. 2 ст. 2 КК «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».

Таким чином, в межах єдиної підстави кримінальної відповідальності слід розрізняти також матеріальний та процесуальний аспекти (компоненти), де *матеріальний аспект (компонент)*, передбачений ч. 1 ст. 2 КК, має фактичну та юридичну сторони, а *процесуальний аспект (компонент)*, передбачений ч. 2 ст. 2 КК, має вигляд обвинувального вироку суду.

Питання до самоконтролю:

1. У чому полягає зміст поняття «кримінальна відповідальність»?
2. У чому полягає зміст поняття «кримінально-правових відносин»?
3. Коли виникає кримінальна відповідальність?
4. Яка підстава кримінальної відповідальності передбачена в Кримінальному кодексі України?
5. Які є форми реалізації кримінальної відповідальності?

ТЕМА 4. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Мета лекції: засвоєння теоретичних знань про кримінальне правопорушення та його ознаки, малозначність діяння; з класифікацією кримінальних правопорушень та її практичним значенням; критерії відмінності кримінальних правопорушень від інших правопорушень; набуття уявлення про криміналізацію та декриміналізацію, їх підстави та способи.

План:

- I. Поняття кримінального правопорушення та його ознаки, малозначне діяння.
- II. Криміналізація та декриміналізація в кримінальному праві.
- III. Класифікація кримінальних правопорушень та її практичне значення.

Перелік ключових термінів і понять: кримінальне правопорушення, суспільна небезпечність, винність, протиправність, караність, малозначне діяння, кримінальний проступок, нетяжкий злочин, тяжкий злочин, особливо тяжкий злочин, умисні кримінальні правопорушення, необережні кримінальні правопорушення, криміналізація, декриміналізація.

I. Поняття кримінального правопорушення та його ознаки.

Поняття кримінального правопорушення є одним з найважливіших у системі понять та інститутів кримінального права.

Історія розвитку науки знає три види визначення поняття кримінального правопорушення, яке залежало від того якій, соціальній чи правовій характеристиці віддавалась перевага в той чи інший період історичного розвитку: *формальне, матеріальне та формально-матеріальне.*

Формальне визначення відтворює юридичну природу кримінального правопорушення: кримінальним правопорушенням визнається таке діяння, яке передбачається законом і є кримінально каране.

Матеріальне визначення вирізняє лише соціальну сутність кримінального правопорушення, протиріччя певним соціальним цінностям, тобто його суспільну небезпечність.

Формально-матеріальне визначення поєднує в собі соціальну і юридичну характеристику кримінального правопорушення.

КК України в ст. 11 дає саме таке визначення кримінального правопорушення: «Кримінальним правопорушенням є передбачене КК суспільно-небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення».

Отже, в ч. 1 статті 11 КК дається загальне визначення поняття кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння), яке містить в собі декілька ознак. Цими ознаками є:

- 1) суспільна небезпека;
- 2) протиправність;
- 3) вчинення суб'єктом кримінального правопорушення;
- 4) винність;
- 5) караність.

Коли відсутня хоча б одна із цих ознак – діяння не може бути кримінально протиправним.

Кримінально протиправна дія – це активна форма поведінки особи (крадіжка, незаконне заволодіння транспортним засобом, вбивство).

Кримінально протиправна бездіяльність – це пасивна форма поведінки, пов'язана із невиконанням певних дій, які особа могла зробити, і повинна була вчинити (неподання допомоги хворому особою медичного персоналу, неприйняття на роботу вагітної жінки, зберігання зброї).

Вчинене суб'єктом кримінального правопорушення – ця ознака означає, що кримінальне правопорушення може бути вчинений лише особою, яка може бути визнана суб'єктом кримінального правопорушення. Вчинення суспільно небезпечних діянь, що хоча й підпадають під ознаки кримінального правопорушення, особами, які не можуть бути з різних причин визнані суб'єктами, – кримінальними правопорушеннями не визнаються. Таким чином, лише тоді, коли особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння підпадає під ознаки суб'єкту кримінального правопорушення, зазначеним у ст. 18 КК, визнається такою, що вчинила кримінальне правопорушення і може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Через **винність** як обов'язкову ознаку кримінального правопорушення розкривається найважливіший принцип кримінального права – відповідальності тільки за наявності вини, який впливає зі ст. 62 Конституції України і закріплюється в ч. 2 ст. 2 КК України. **Виною** відповідно до ст. 23 КК України є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Обов'язковою ознакою кримінального правопорушення є також його **протиправність**. Протиправність як формальна ознака кримінального правопорушення означає передбачення його в кримінальному законі. Протиправність тісно пов'язана із суспільною небезпечністю: вона є суб'єктивним вираженням об'єктивної, реальної небезпечності кримінального правопорушення. Тому кримінальна протиправність – це правова, юридична оцінка суспільної небезпечності, закріплена у законі.

Протиправність діяння – це формальна ознака кримінального правопорушення, яка полягає у передбаченні певного діяння кримінальним законом в якості кримінального правопорушення, тобто правова заборона цього діяння – ст. 2 КК.

Дане положення дозволяє зробити висновок, що при з'ясуванні правомірності діяння (його кримінальної протиправності чи не кримінальної протиправності) необхідно керуватися лише кримінальним законом, який дає вичерпний перелік кримінальних правопорушень і КК не допускає застосування аналогії (ч. 4 ст. 3 КК).

При цьому протиправність як юридичний вираз суспільної небезпечності передбачає наявність положень закону, які містяться в Загальній частині КК (винність, вік, стадія вчинення кримінального правопорушення, співучасть, обтяжуючі обставини, правила призначення покарання, види покарання) та в Особливій частині (склад конкретного кримінально протиправного діяння).

Протиправність та караність, як ознаки кримінального правопорушення, являються суб'єктивними обставинами. Оскільки вони відображають оцінку законодавцем суспільної небезпечності окремих діянь, то вони не можуть бути покладені в основу класифікації всіх кримінальних правопорушень на види. Так само винність можна розглядати як суб'єктивну ознаку, яка відтворює внутрішній духовний світ особи, що вчинила кримінальне правопорушення, і тому не може виступати у ролі самостійного критерію основної (природної) класифікації.

З ознакою протиправності та суспільної небезпечності пов'язана ознака караності. **Караність** – це погроза застосування покарання за кримінальне правопорушення, що передбачається кримінально-правовою санкцією. Діяння тому і є кримінально каранним, що воно суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом. Підкреслюючи єдність ознак кримінального правопорушення, зауважимо, що тільки наявність сукупності чотирьох ознак характеризує діяння, вчинене суб'єктом кримінального правопорушення, як кримінальне правопорушення.

Караність діяння – передбачає можливість застосування щодо особи, яка визнана судом винною у вчиненні кримінального правопорушення, кримінального покарання, передбаченого санкцією кримінально-правової норми, яка передбачає склад конкретного кримінального правопорушення, а також види та розміри покарання.

Ознака караності невід'ємно пов'язана з ознакою суспільної небезпечності. Відомо, що покарання завжди виходить з характеру та ступеня суспільної небезпечності кримінального правопорушення. Разом з тим, покарання як в законодавчій санкції, так і конкретно призначене судом відображає не тільки характер та ступінь суспільної небезпечності кримінального правопорушення. Існують й інші обставини, які суд досліджує при індивідуалізації покарання. Це – особа винного, обставини справи. Оскільки класифікація кримінальних правопорушень групує саме кримінально протиправні діяння без урахування ознак, які знаходять за його межами, караність не може бути рівноцінним, подібно суспільній небезпечності, критерієм класифікації. Вона може виступати лише як додатковий критерій.

Отже, залишається суспільна небезпечність як основна матеріальна ознака кримінального правопорушення, яка визначає його соціальну природу і

відповідає усім вимогам діалектичних і формально-логічних правил класифікації. Вона є найбільш відмінною ознакою, яка найкраще розкривається саме в якості критерію законодавчої класифікації кримінальних правопорушень.

Категорія суспільної небезпечності має універсальний характер, вона притаманна всім галузям права, які займаються вивченням тих чи інших деліктів. Але найбільш опрацьованою і розробленою ця категорія є у кримінальному праві, бо там її розглядаємо в якості найважливішої, матеріальної якості діяння.

Суспільна небезпечність – це об'єктивна властивість описаного в кримінальному законі діяння заподіювати або створювати загрозу заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. В теорії кримінального права України суспільна небезпечність кримінального правопорушення визначається двома критеріями: характером і ступенем.

Характер суспільної небезпечності – це якісний показник, що визначається групою соціальних цінностей, на які посягає кримінальне правопорушення, а також співставленням у межах одного і того ж об'єкта окремих складів кримінального правопорушення. Якраз за характером суспільної небезпечності кримінальних правопорушень і побудовано Особливу частину КК України.

В сучасних умовах найбільш високий характер суспільної небезпечності властивий кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки України (розд. 1 Особливої частини КК України), проти життя та здоров'я особи (розд. 2), проти волі, честі та гідності особи (розд. 3) тощо.

Характер суспільної небезпечності є її змістовним вираженням, що головним чином відтворює одно- чи різнорідність діянь. Він формує чотири підсистеми елементів кримінального правопорушення. По-перше, це об'єкт посягання. Родові об'єкти, за якими класифікуються розділи та глави Особливої частини КК, визначають характер суспільної небезпечності кримінальних правопорушень, поділяючи їх на одно- та різнорідні. Так, наприклад, однорідні кримінальні правопорушення проти життя несхожі за змістом з економічними кримінальними правопорушеннями. По-друге, на характер суспільної небезпечності кримінальних правопорушень впливає зміст кримінально протиправних наслідків – фізичних, економічних, соціально-психологічних та інших. По-третє, форма вини – умисна або необережна, поділяє кримінальні правопорушення на дві групи. В-четвертих, суспільна небезпечність змістовно створює способи скоєння кримінальних правопорушень – насильницькі або ненасильницькі, з використанням обману і без, групові та індивідуальні, з використанням службового становища або без такого, із застосуванням зброї чи без неї.

Ступінь суспільної небезпечності – це кількісний показник. На нього в межах окремого складу кримінального правопорушення впливають форма вини, мотив, мета кримінального правопорушення, спосіб вчинення, обставини, стадії вчинення кримінального правопорушення, тяжкість наслідків. Наприклад, крадіжка, вчинена з метою отримання коштів для збагачення, і крадіжка, викликана складним матеріальним становищем особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, будуть мати різний ступінь суспільної небезпечності.

Пленум Верховного Суду України звертає увагу на необхідність врахування судами у кожному конкретному випадку призначення покарання характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого кримінального правопорушення.

Значення суспільної небезпечності як матеріальної ознаки кримінального правопорушення полягає в тому, що вона по-перше, є основним об'єктивним критерієм визнання діяння кримінальним правопорушенням, його криміналізації та декриміналізації, по-друге, визначає межу між кримінальними правопорушеннями та іншими правопорушеннями, по-третє, є однією з загальних засад індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання і, по-четверте, опосередковано дозволяє дати класифікацію кримінальних правопорушень на кримінальні проступки, нетяжкі кримінальні правопорушення, тяжкі кримінальні правопорушення та особливо тяжкі кримінальні правопорушення.

Варто зауважити, що оцінка суспільної небезпечності кримінального правопорушення відбувається на двох рівнях: по-перше, на законодавчому, коли законодавець піддає криміналізації суспільно небезпечне діяння (так вже в ст. 1 КК України перераховуються об'єкти кримінально-правової охорони: права та свободи людини і громадянина, власність, суспільний порядок та безпека, навколишнє середовище, конституційний устрій); по-друге, на правозастосовному, коли орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя оцінюють суспільну небезпечність вже вчиненого кримінального правопорушення (і на цьому рівні поняття суспільної небезпечності є оціночним).

Співвідношення поняття кримінального правопорушення і складу кримінального правопорушення. Склад кримінального правопорушення – це сукупність закріплених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують певне суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення. Склад кримінального правопорушення і кримінальне правопорушення співвідносяться як явище (конкретне кримінальне правопорушення) і юридичне поняття про нього (склад конкретного кримінального правопорушення), або з філософської точки зору як зміст (кримінальне правопорушення) і форма (склад кримінального правопорушення).

Поняття кримінального правопорушення в кримінальному праві є категорією фундаментальною та універсальною і лежить в основі змісту всіх кримінально-правових інститутів. Саме з цієї причини в науці кримінального права визначенню поняття “кримінальне правопорушення” приділяється надзвичайно велике значення.

Малозначність діяння

У ч.2 ст. 11 КК законодавець відзначає, що «дія або бездіяльність, що хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, через малозначність не являє суспільної небезпеки, тобто, не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі», тобто, діяння, що кримінальним правопорушенням не вважається.

При визначенні виду відповідальності за певні правопорушення, законодавець виходить із їх суспільної небезпечності, шкідливості наслідків, можливості боротьби з ними в суспільстві тощо

Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ст.11 ч.2 КК).

Розмежування кримінальних правопорушень з іншими правопорушеннями.

Кримінальне правопорушення – то не єдиний вид правопорушення. Тому виникає питання про місце кримінального правопорушення в системі правопорушень, відмежування його від адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових правопорушень. Ця проблема має важливе значення з точки зору законодавчого та правозастосовного аспекту. В сучасному кримінальному праві визнається, що для всіх кримінальних правопорушень характерною є матеріальна ознака – суспільна небезпечність, яка є критерієм, що має бути покладений в основу відмежування кримінального правопорушення від інших правопорушень. Однак серед науковців немає єдності щодо питання, яким чином вона виконує цю розмежувальну функцію.

Одні юристи, відмежовуючи кримінальні правопорушення від інших правопорушень, вважають, що лише кримінальне правопорушення має суспільну небезпечність, а інші правопорушення мають ознаку суспільної шкідливості. Інша точка зору, яка, на наш погляд, є більш обґрунтованою, виходить з єдності соціальної природи всіх правопорушень – їх суспільної небезпечності. Відмінність між кримінальними правопорушеннями і іншим правопорушеннями визначається за ступенем суспільної небезпечності. Специфіка кримінального правопорушення в підвищеному ступені суспільної небезпечності. Причому ступінь суспільної небезпечності виступає своєрідним сукупним критерієм, який включає в себе і цінність об'єкта охорони, і розмір завданої шкоди, і форму вини, і інші суб'єктивні і об'єктивні ознаки.

До інших правопорушень поряд зі кримінальними правопорушеннями, відносяться цивільно-правові делікти, дисциплінарні та адміністративні правопорушення. Так, цивільно-правові делікти слід відрізняти від кримінальних правопорушень в сфері економіки (проти власності і у сфері економічної діяльності), адже всі вони пов'язані із завданням майнової шкоди. Дисциплінарні проступки межують з посадовими та військовими кримінальними правопорушеннями. Адміністративні правопорушення, як і суміжні з ними кримінальні правопорушення, завдають шкоду порядку управління, суспільній безпеці та правопорядку, екології. Всі ці правопорушення є небезпечними для суспільства, держави, особи, але ступінь їх суспільної небезпеки, як зауважує М.Г. Кадніков, залежить від кількісних і якісних змін.

Кримінальне правопорушення слід також відмежовувати від аморальних вчинків, які в деяких випадках служать орієнтиром для законодавця щодо

криміналізації та декриміналізації кримінально протиправних діянь. Щодо співвідношення понять кримінального правопорушення і аморального вчинку слід керуватися тезою, що кожне кримінальне правопорушення є аморальним вчинком, але не кожен аморальний вчинок є кримінальним правопорушенням.

II. Криміналізація та декриміналізація в кримінальному праві

За своєю соціальною сутністю кримінальне правопорушення, крім об'єктивних і суб'єктивних властивостей інших вчинків, є ще й посяганням на соціальні цінності, які визнаються в суспільстві найважливішими і знаходяться під охороною закону про кримінальну відповідальність. Кримінальне правопорушення завжди посягає на інтереси розвитку суспільства, які і виступають критерієм визначення суспільної небезпечності людської поведінки. Тому кримінальне правопорушення – це завжди акт антисоціальної поведінки.

У зв'язку з тим, що суспільство весь час знаходиться у стані своєї зміни, як правило у стані розвитку, хоча нерідко історія відкидала суспільство у своєму розвитку у минуле, інтереси і суспільні цінності теж з певним часом видозмінюються, що у свою чергу тягне зміну й системи критеріїв оцінки суспільних цінностей, а також визначення які діяння визнаються кримінальними правопорушеннями та і саме визначення поняття “кримінальне правопорушення”. Саме з процесом зміни суспільства тісно пов'язаний процес встановлення кримінальної протиправності – криміналізації та декриміналізації.

Криміналізація – законодавче визнання певних діянь кримінально протиправними та караними, тобто встановлення за їх вчинення кримінальної відповідальності та покарання.

Так, наприклад, з появою та поширенням комп'ютерних мереж і появою суспільно небезпечних і шкідливих діянь з їх використанням потягло включення до КК Розділу XVI «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж».

Підстава криміналізації – відповідний ступінь та характер діяння, що здатне заподіювати шкоду охоронюваним інтересам.

Приводи до криміналізації:

1. необхідність виконання зобов'язань по міжнародним договорам, ратифікованим Україною.

(Із збільшенням у світі випадків вчинення терористичних актів виникла необхідність закріпити в КК кримінальну відповідальність за це кримінально протиправне діяння у ст. 258 КК; торгівля людьми (ст. 149))

2. необхідність створення правових механізмів реального захисту прав та свобод людини як головного обов'язку держави (незаконне проведення дослідів над людиною ст. 142, примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку ст. 174)

3. необхідність забезпечення реалізації положень законів України

Умови криміналізації. Так, на початку 80-х років приватна підприємницька діяльність була заборонена і в КК 1960 року була ст. 150, в якій передбачалася кримінальна відповідальність за це кримінальне правопорушення. Із формуванням нових економічних відносин в Україні дію даної статті було скасовано і введено нові (ст. 148-148⁸ КК), які передбачали кримінальну відповідальність за порушення встановленого порядку заняття підприємницькою діяльністю, незаконні фінансові операції у цій сфері, ухилення від сплати податків тощо. У 2001 році було встановлено кримінальну відповідальність за порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю (ст. 202 КК) та зайняття забороненими видами підприємницької діяльності (ст. 203 КК), а в 2012 році ці діяння були декриміналізовані.

Декриміналізація – виключення діянь з числа кримінально караних, тобто скасування за їх вчинення кримінальної відповідальності.

Причини переоцінки необхідності заборонності тих чи інших діянь в кримінальному законі та їх караності, що призводять до декриміналізації, досить різноманітні. Але, аналіз виключення з Кримінального кодексу кримінально-правових заборон за останні роки дозволяє виділити такі причини декриміналізації:

- 1) переконання в неефективності боротьби з тими чи іншими діяннями кримінально-правовими засобами;
- 2) принципова зміна характеру суспільних відносин, які раніше перебували під охороною кримінального закону;
- 3) зміна уявлень щодо ступеня суспільної небезпечності діяння та його загальноприйнятої моральної оцінки;
- 4) виконання державою міжнародно-правових зобов'язань щодо охорони прав людини.

III. Класифікація кримінальних правопорушень та її значення

З моменту прийняття та вступу у дію першого Кримінального кодексу незалежної України розпочалася робота із забезпечення правильного його розуміння, справедливого застосування та подальшого вдосконалення. У порівнянні зі старим новий Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року змінив значну кількість кримінально-правових інститутів, одночасно з'явилася низка істотно нових загальних положень закону про кримінальну відповідальність. Серед них особливу увагу привертає вирішення питання про класифікацію кримінальних правопорушень.

Враховуючи логічну природу права і формальну визначеність правових норм, відправними моментами для правової класифікації є її логічні та логіко-правові особливості. У логіці класифікація розглядається як розподіл предметів на взаємопов'язані класи відповідно до найбільш істотних ознак, притаманних предметам даного виду і які відрізняють їх від предметів інших видів.

Наука кримінального права під класифікацією кримінальних правопорушень розуміє поділ їх на групи залежно від того чи іншого критерію.

При цьому зазначається, що кримінальні правопорушення відрізняються між собою як внутрішніми ознаками (мається на увазі їх зміст – охоронювані кримінальним законом об'єкти посягання, способи вчинення кримінального правопорушення, суспільна небезпечність, вина особи), так і зовнішніми, тобто встановленим законом покаранням і його розміром.

Так, у кримінальному праві класифікація кримінальних правопорушень може проводитись за різними підставами: за ознаками та видами об'єкту кримінальних правопорушень, за формами вини, за мотивами вчинення, за ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, залежно від ступеня завершеності кримінально протиправної діяльності, за ступенем тяжкості наслідків і за іншими підставами.

Відповідно до ст. 12 КК України «Класифікація кримінальних правопорушень»:

1. Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і кримінальні правопорушення.

2. Кримінальним проступком є передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

3. Кримінальні правопорушення поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі.

4. Нетяжким кримінальним правопорушенням є передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

5. Тяжким кримінальним правопорушенням є передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.

6. Особливо тяжким кримінальним правопорушенням є передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Значення класифікації кримінальних правопорушень.

Майже всі інститути як Загальної, так і Особливої частини КК нерозривно пов'язані з класифікацією кримінальних правопорушень. Віднесення кримінального правопорушення до певної класифікаційної категорії впливає на низку факторів:

- ✓ є основою встановлення відповідної санкції при криміналізації діяння;
- ✓ є основою визначення підстав і правових умов застосування тих чи інших інститутів кримінального права.

- ✓ дозволяє визначити наявність обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння;

✓ дозволяє визначити підстави застосування додаткових покарань (позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу, конфіскації майна, штрафу, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю);

✓ дозволяє вирішувати питання про призначення покарання більш м'якого, ніж це передбачено санкцією статті Особливої частини (при незакінченому кримінальному правопорушенні, при наявності пом'якшуючих обставин), або навпаки, посилювати відповідальність і покарання (при сукупності кримінальних правопорушень, при сукупності вироків, при наявності обтяжуючих обставин);

✓ є обов'язковим моментом для встановлення підстав для визначення строків погашення судимості;

✓ є підставою для застосування різних видів і термінів покарань щодо неповнолітніх;

✓ є підставою для визначення виду режиму установи виконання покарань при призначенні покарання у вигляді позбавлення волі;

✓ є підставою для застосування амністії;

✓ надає можливість розірвання шлюбу з ініціативи особи, яка перебуває у шлюбі із засудженим (при позбавленні волі терміном 3 і більше років без згоди засудженого);

✓ дає підстави застосування до засудженого після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі адміністративного нагляду.

Крім того, класифікація кримінальних правопорушень має значення для вирішення низки питань в інших, окрім кримінального, законодавствах України.

В основу інших класифікацій кримінальних правопорушень (поряд з універсальною законодавчою класифікацією кримінальних правопорушень за ступенем їх тяжкості як виразником ступеня суспільної небезпечності кримінального правопорушення) можуть бути покладені наступні критерії, які ми групуємо в такі великі групи:

I. Об'єкт посягання:

1) загальний об'єкт посягання;

2) родовий об'єкт посягання;

3) безпосередній об'єкт посягання:

а) основний (головний) об'єкт;

б) додатковий об'єкт:

▪ необхідний (обов'язковий);

▪ факультативний (необов'язковий);

4) наявність предмета кримінального правопорушення.

II. Ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення:

1) характер суспільно небезпечних наслідків;

2) наявність потерпілого;

3) характеристика потерпілого;

4) роль потерпілого в обвинуваченні;

5) момент закінчення кримінального правопорушення;

- б) місце кримінального правопорушення:
 - а) територіальна поширеність кримінального правопорушення;
 - б) країна, на території якої вони вчинені;
 - в) їх міжнародне визнання саме як кримінального правопорушення;
 - 7) час;
 - 8) обстановка;
 - 9) спосіб;
 - 10) знаряддя;
 - 11) засоби вчинення кримінального правопорушення.
- III. Ознаки суб'єкта вчинення кримінального правопорушення:
- 1) громадянство;
 - 2) службове становище;
 - 3) родинні відносини;
 - 4) фах;
 - 5) стосунок до військової служби;
 - 6) певна діяльність;
 - 7) певне становище;
 - 8) множинність учасників кримінального правопорушення.
- IV. Ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення:
- 1) вина особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;
 - 2) стадія вчинення умисного кримінального правопорушення;
 - 3) мета кримінального правопорушення;
 - 4) мотив;
 - 5) емоційний стан особи яка вчинила кримінальне правопорушення.
- V. Вид складу кримінального правопорушення:
- 1) ступінь суспільної небезпеки;
 - 2) спосіб описування ознак складів кримінального правопорушення в КК;
 - 3) особливості конструкції особливої сторони кримінального правопорушення.

Питання до самоконтролю:

1. Що є кримінальним правопорушенням за кримінальним законодавством України?
2. У чому полягає сутність поняття «малозначність діяння»?
3. Які види кримінальних правопорушень передбачені у КК України?
4. Що таке криміналізація? Що таке декриміналізація?
5. У чому полягає сутність поняття «педалізація»?

ТЕМА 5. СКЛАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЙОГО ВИДИ

Мета лекції : засвоєння теоретичних знань про склад кримінального правопорушення, його практичне значення, елементи та ознаки складу кримінального правопорушення, види складів кримінального правопорушення, види кваліфікації кримінальних правопорушень; конкуренцію кримінально-правових норм, її види, правила конкуренції кримінально-правових норм.

План:

- I. Поняття і значення складу кримінального правопорушення.
- II. Структура (елементи) складу кримінального правопорушення та ознаки, що його характеризують.
- III. Види складів кримінального правопорушення.

Перелік ключових термінів і понять: склад кримінального правопорушення, об'єкт кримінального правопорушення, об'єктивна сторона кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, обов'язкові ознаки, факультативні (необов'язкові) ознаки, кримінальні правопорушення з матеріальним складом, кримінальні правопорушення з формальним складом, кримінальні правопорушення з усіченим складом, кваліфікація кримінальних правопорушень, конкуренція кримінально-правових норм.

I. Поняття і значення складу кримінального правопорушення.

Згідно з ч. 1 ст. 2 КК України кримінальній відповідальності підлягає лише особа, яка вчинила суспільно небезпечне посягання, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК. Тобто для вирішення питання про наявність підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння належить встановити наявність або відсутність в її діях складу кримінального правопорушення. Тільки у разі встановлення відповіді на вказане питання буде встановлено підґрунтя для його вирішення у суворій відповідності до закону, бо його вирішення за аналогією або за відсутності усіх необхідних ознак у кримінальному праві заборонено (ч. 4 ст. 3 КК).

Склад кримінального правопорушення – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як кримінально протиправне. З цього визначення випливає, що визнання того чи іншого суспільно небезпечного діяння кримінальним правопорушенням є виключним правом законодавця, тобто

Верховної Ради України. Саме тут одержує свою реалізацію принцип: «Немає кримінального правопорушення без вказівки на те в кримінальному законі». З іншого боку, у чинному законодавстві міститься вичерпний перелік тих суспільно небезпечних діянь, які у даний момент визначені як кримінально протиправні. Отже, для того, щоб будь-яке суспільно небезпечне діяння, що зустрічається в реальному житті, набуло статусу кримінального правопорушення, необхідно, щоб діяння даного виду були визначені законодавцем як кримінально протиправні. Тільки за такі суспільно небезпечні діяння людина може бути притягнута до кримінальної відповідальності і їй може бути призначене кримінальне покарання. Відступ від цієї вимоги може призвести на практиці до порушень законності й обмеження прав громадян.

Тільки законодавець у нормах закону за допомогою закріплення відповідних об'єктивних і суб'єктивних ознак визначає, які з вчинених суспільно небезпечних діянь є кримінальними правопорушеннями. Причому законодавець не в змозі (та у цьому і немає необхідності) виділити і нормативно закріпити всю сукупність ознак конкретного кримінального правопорушення. Будь-яке конкретне кримінальне правопорушення (вбивство, крадіжка, хуліганство) мають безліч ознак. Чимало з них взагалі не мають безпосереднього відношення до розв'язання питання про кримінально протиправність і караність діяння. Тому законодавець виділяє з усієї сукупності ознак, які характеризують той чи інше кримінальне правопорушення, найбільш важливі, значущі й найтипівіші, що однаково притаманні всім кримінальним правопорушенням даного виду.

Отже, обсяг ознак, що характеризують конкретно вчинене кримінальне правопорушення, значно ширше за обсяг тих юридичне значущих ознак, що визначають суспільно небезпечні діяння певного виду як кримінально протиправні. В той же час склад кримінального правопорушення виступає і як більш широке поняття, бо він містить характеристику не одного конкретного кримінального правопорушення, а всіх кримінальних правопорушень даного виду. Тому при встановленні ознак складу в конкретно вчиненому кримінальному правопорушенні потрібно йти не шляхом їх ототожнення, а через їх виявлення у вчиненому діянні і зіставлення з ознаками (елементами) видового поняття складу кримінального правопорушення, закріпленого в кримінальному законі.

Формулюючи ознаки конкретного складу кримінального правопорушення, законодавець завжди виходить з тих закріплених у нормах Загальної частини КК ознак кримінального правопорушення, що мають загальний характер і входять до складу будь-якого кримінального правопорушення. Наприклад, при цьому завжди враховуються закріплені у ст.ст. 18, 19 і 22 вимоги до суб'єкта кримінального правопорушення (фізична, осудна особа, яка досягла визначеного в законі віку). Тому вже при конструюванні конкретних кримінально-правових норм немає необхідності кожного разу вказувати на вимоги до загальної характеристики суб'єкта кримінального правопорушення. Так само, як немає необхідності в кожній статті КК розкривати зміст умислу і необережності, оскільки зміст цих понять закріплений у статтях 24 і 25 КК.

Найчастіше в конкретній кримінально-правовій нормі найбільш повно законодавцем закріплюються ознаки об'єктивної сторони. Це викликано тим, що вони в більшості випадків індивідуальні і притаманні тільки цим кримінальним правопорушенням.

Слід мати на увазі й те, що в кримінально-правовій нормі закріплюються вказані ознаки з урахуванням дій виконавця в закінченому кримінальному правопорушенні. Відображати ж у конкретній нормі особливості цих кримінальних правопорушень з урахуванням стадій вчинення кримінального правопорушення і різної ролі у ньому всіх співучасників немає необхідності, адже ці особливості, у свою чергу, мають загальний, типовий для всіх кримінальних правопорушень характер і тому закріплені в Загальній частині КК у статтях 13-16, 26-28 КК.

Таким чином, у нормах Загальної частини містяться лише ті об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу, що притаманні усім кримінальним правопорушенням або багатьом з них. Саме ці ознаки в поєднанні з ознаками, описаними в конкретних нормах Особливої частини, і утворюють склад конкретного вчиненого кримінального правопорушення.

Важливо зазначити і те, що склад кримінального правопорушення – це реально існуюча система ознак, а не плід людської фантазії або просто вигадка. А якщо це об'єктивна реальність, то її можна пізнати і використати в практичній діяльності.

Звичайно, коли ми говоримо, що всі ознаки будь-якого складу включені в той чи інший кримінальний закон, то при цьому враховується, що ці ознаки зовні не завжди очевидні, бо вони певною мірою формалізовані і у самому тексті закону можуть зазначатися як безпосередньо, так і через систему юридичних понять і категорій.

Так, у ст. 185 КК досить докладно закріплені ознаки складу крадіжки, як таємного викрадення чужого майна. Тут зазначений предмет посягання (чуже майно), описаний характер дії (таємне викрадення), але в той же час нічого не говориться про суб'єкта кримінального правопорушення, форму вини й інші ознаки цього складу. Усі ці ознаки мають загальний характер і тому закріплені в нормах Загальної частини, до яких і потрібно звертатися. Наприклад, зі змісту статей 18, 19 і 22 випливає, що суб'єктом крадіжки може бути лише осудна особа, якій до вчинення кримінального правопорушення виповнилося чотирнадцять років. Порівняльний же аналіз статей 24 і 185 показує, що крадіжка як діяння, свідоме і спрямоване на отримання наживи, може бути вчинена лише з прямим умислом. Визнаючи місце розташування ст. 185 у системі Особливої частини (глава VI «Кримінальні правопорушення проти власності»), слід зробити висновок, що об'єктом крадіжки є відносини власності.

Склад кримінального правопорушення необхідно відмежовувати від самого кримінального правопорушення, тому що вони не співпадають, а лише співвідносяться як явище (конкретне кримінальне правопорушення) і юридичне поняття про нього (склад конкретного виду кримінального правопорушення).

Склад же кримінального правопорушення являє собою юридичне поняття про кримінальне правопорушення певного виду (склад крадіжки, вбивства, зґвалтування, грабежу тощо), у якому об'єднані найбільш істотні, найбільш типові й універсальні їхні ознаки. Тому, наприклад, крадіжки, вчинені різними особами, завжди відрізняються тією чи іншою мірою одна від одної своїми особливостями, але склади вчинених ними кримінальних правопорушень тотожні, однакові.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що обсяг ознак кримінального правопорушення і складу кримінального правопорушення різний. З одного боку, обсяг ознак кримінального правопорушення є ширшим за обсяг ознак складу, тому що останній містить у собі лише найбільш загальні, типізовані, тобто властиві усім кримінальним правопорушенням даного виду, ознаки. З іншого боку, склад кримінального правопорушення є ширшим за кожне конкретне кримінальне правопорушення, тому що він містить у собі ознаки не одного конкретного кримінального правопорушення, а ознаки всіх кримінальних правопорушень даного виду.

Поряд зі складом конкретного кримінального правопорушення в теорії кримінального права виділяють загальне поняття складу кримінального правопорушення. Вчення про загальне поняття складу кримінального правопорушення ґрунтується на теоретичному узагальненні типізованих ознак, властивих всій сукупності складів конкретних кримінальних правопорушень. Отже, це не законодавче, а теоретичне поняття. У ньому узагальнені ознаки, що характеризують об'єктивні і суб'єктивні ознаки всіх складів кримінальних правопорушень, передбачених чинним кримінальним законодавством.

Різним є практичне призначення загального і конкретного складів кримінального правопорушення. Загальне поняття складу кримінального правопорушення, як наукова абстракція, є засобом пізнання конкретних складів, містить рекомендації з їх конструювання, дозволяє здійснювати їх наукову класифікацію. Конкретний же склад кримінального правопорушення містить всі описані в законі ознаки певного виду кримінального правопорушення. Тому встановлення цих ознак у суспільно небезпечних діях особи свідчить про те, що нею вчинене кримінальне правопорушення.

Склад кримінального правопорушення виконує такі функції:

1) фундаментальна – він є передбаченою законом єдиною, необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності. Точне встановлення складу кримінального правопорушення є гарантією забезпечення законності та дотримання прав людини;

2) розмежувальна (кваліфікаційна) – саме за допомогою складу кримінального правопорушення відмежовується кримінально протиправна поведінка від правомірної, кримінальне правопорушення від інших правопорушень, а один склад кримінального правопорушення від іншого;

3) процесуальна – встановлення складу кримінального правопорушення визначає межі кримінального провадження. Факти, які не стосуються складу кримінального правопорушення, як правило, не підлягають доведенню (незначні

винятки – доведення обставин, що мають значення для призначення покарання, цивільного позову у кримінальному провадженні тощо)

Отже,

1) склад кримінального правопорушення являє собою певну сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як кримінально протиправне;

2) тільки в кримінальному законі встановлюється сукупність зазначених ознак;

3) перелік складів кримінальних правопорушень, передбачених законом, є вичерпним;

4) тільки у складі кримінального правопорушення визначається характер та обсяг відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

У науці кримінального права вчення про склад посідає особливе місце. Це пояснюється як його значущістю для вирішення питань про кримінально протиправність або не кримінально протиправність діяння, правильної кваліфікації вчиненого і точного застосування закону, так і тим, що в рамках самого вчення про склад вивчаються і розвиваються всі основні інститути кримінального права.

Таким чином, склад кримінального правопорушення є єдиною і достатньою підставою кримінальної відповідальності: встановлення його ознак у конкретному суспільно небезпечному діянні особи означає, що є все необхідне для кримінальної відповідальності.

Тим самим склад кримінального правопорушення визначає і межі розслідування, тому що основним завданням слідства саме і є встановлення об'єктивних і суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення.

Важливе значення складу кримінального правопорушення виявляється і в тому, що він дозволяє провести, по-перше, чітке розмежування між кримінальним правопорушенням і провиною, тобто незлочинним суспільно небезпечним діянням; по-друге, відмежувати одне кримінальне правопорушення від будь-якого іншого (наприклад, крадіжку від грабежу, зловживання владою або службовим становищем від перевищення влади або службових повноважень).

У законодавчій практиці за допомогою складу здійснюється криміналізація (декриміналізація) суспільно небезпечних діянь. Тому склад кримінального правопорушення, як і вчення про нього, утворює той інструмент, за допомогою якого законодавець і здійснює кримінальну політику в галузі криміналізації діянь.

II. Структура (елементи) складу кримінального правопорушення та ознаки, що його характеризують

У кожному складі кримінального правопорушення виділяють його елементи. Ними є: об'єкт кримінального правопорушення, об'єктивна сторона кримінального правопорушення (їх сукупність називають об'єктивними

ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона кримінального правопорушення (вони в сукупності називаються суб'єктивними ознаками складу). У своїй єдності ці об'єктивні і суб'єктивні ознаки й утворюють склад кримінального правопорушення.

Об'єкт кримінального правопорушення – це те, на що завжди посягає кримінальне правопорушення і чому воно завжди заподіює певної шкоди. Це ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом.

Об'єктивна сторона – зовнішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту кримінального правопорушення.

Обов'язковими (необхідними) ознаками об'єктивної сторони як елемента складу кримінального правопорушення є: діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок. Тому у кримінальних правопорушеннях із так званим матеріальним складом має бути встановлений причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і суспільно небезпечним наслідком, що настав.

Суб'єкт кримінального правопорушення – це особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Відповідно до ст. 18 «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність».

Тому юридичні особи (підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські організації тощо) не можуть бути суб'єктами кримінальних правопорушень. Неприпустимою є колективна відповідальність за вчинені окремими особами кримінальні правопорушення.

Відповідно до ст. 19 КК суб'єктом може бути тільки осудна особа, тобто така, яка під час вчинення передбаченого кодексом діяння, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Тому особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19), не підлягає кримінальній відповідальності.

У частині 1 ст. 22 КК встановлюється, що кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з 16 років, а за окремі кримінальні правопорушення, вичерпний перелік яких передбачений у ч. 2 ст. 22 (наприклад, вбивство, розбій, зґвалтування), відповідальність встановлюється з 14 років.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона кримінального правопорушення, бо вона включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення кримінального правопорушення. Ознаками суб'єктивної сторони, як елемента складу, є вина, мотив і мета кримінального правопорушення. Обов'язковою (необхідною) основною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу кримінального правопорушення є вина особи. Відповідно до ст. 23 КК виною є «психічне ставлення особи до вчинюваної

дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності». При відсутності вини особи немає і складу кримінального правопорушення, навіть якщо в результаті її дії (бездіяльності) настали передбачені законом суспільно небезпечні наслідки. У цьому положенні відображається найважливіший принцип – принцип суб'єктивного ставлення у вину, закріплений у ст. 62 Конституції України.

Стаття 24 КК передбачає умисел і його види – прямий і непрямий. При прямому умислі особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. При непрямому умислі особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків.

Стаття 25 КК передбачає необережність та її види: кримінально протиправну самовпевненість і кримінально протиправну недбалість. Кримінально протиправна самовпевненість виражається в тому, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Кримінально протиправна недбалість має місце там, де особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачати.

Кожний з розглянутих елементів складу має певну сукупність ознак.

Залежно від їхньої ролі в характеристиці загального поняття складу ці ознаки поділяються на *обов'язкові* і *факультативні*. *Обов'язкові* – це ті ознаки, які притаманні будь-якому складу кримінального правопорушення, без яких взагалі немає складу кримінального правопорушення. *Факультативними* визнаються ті ознаки, що не є обов'язковими для всіх складів кримінальних правопорушень і в різних складах можуть відігравати різну роль. До таких ознак слід віднести час, місце, обстановку і спосіб вчинення кримінального правопорушення (характеризують об'єктивну сторону), мотив і мету (характеризують суб'єктивну сторону), а також ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення і деякі інші. Наведений поділ ознак складу на обов'язкові і факультативні має важливе значення, тому що він сприяє більш глибокому з'ясуванню складів окремих кримінальних правопорушень та їх відмежуванню від суміжних. Так, наприклад, відкритий спосіб викрадення майна при грабежі (ч. 1 ст. 186) є обов'язковою ознакою цього складу; а в п. 5 ч. 2 ст. 115 спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб, при вбивстві розглядається як кваліфікуюча ознака. Якщо розглянуті ознаки в статтях Особливої частини КК не передбачені ні як обов'язкові, ні як кваліфікуючі, то вони на кваліфікацію кримінального правопорушення не впливають і можуть відігравати лише роль обтяжуючих або пом'якшуючих обставин, що враховуються при призначенні покарання (наприклад, п. 12 ст. 67 передбачає як обтяжуючу обставину вчинення кримінального правопорушення загально небезпечним способом).

Завершуючи розгляд даного питання, слід зауважити, склад кримінального правопорушення, як єдина підстава кримінальної відповідальності, структурно складається з двох груп ознак (об'єктивного і суб'єктивного характеру), які характеризують вчинене суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення. Відсутність хоча б однієї ознаки (елемента) тягне за собою відсутність самого складу кримінального правопорушення, а в свою чергу свідчить про відсутність кримінального правопорушення. Якщо елементи складу кримінального правопорушення є обов'язковими для будь-якого кримінального правопорушення, то окремі ознаки того чи іншого елемента абстрактного складу кримінального правопорушення можуть бути відсутніми у фактичному складі конкретно вчиненого кримінального правопорушення (наприклад, спосіб вчинення кримінального правопорушення або знаряддя тощо – об'єктивна сторона), проте кримінальна відповідальність особи не виключається.

III. Види складів кримінального правопорушення

Виділення окремих видів складів кримінальних правопорушень (їх класифікація) має важливе значення для пізнання окремих складів кримінальних правопорушень і встановлення їх істотних ознак, а в кінцевому підсумку – для точної кваліфікації кримінального правопорушення. Склади можна класифікувати за різними критеріями: за ступенем суспільної небезпечності; за структурою, тобто за способом описування ознак складу в законі; за особливістю законодавчого конструювання.

Суспільна небезпечність кримінального правопорушення – це об'єктивно існуюча антисоціальна властивість, обумовлена всією сукупністю його негативних ознак, що свідчать про реальну можливість заподіяти шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам. Причому слід відрізнити суспільну небезпечність як закріплену в законі певну нормативну абстракцію від небезпечності конкретно вчиненого кримінального правопорушення. В кримінальному законі вона закріплюється лише як можливість (здатність) заподіяння шкоди, а при вчиненні конкретного кримінального правопорушення ця можливість перетворюється на дійсність і характеризує суспільну небезпечність саме цього кримінального правопорушення.

За ступенем суспільної небезпечності (тяжкості) виділяють:

1) *основний* (іноді його називають простий) склад кримінального правопорушення – він містить у собі основні ознаки кримінального правопорушення і не містить ні обтяжуючих (кваліфікуючих), ні пом'якшуючих обставин. Так, у ч. 1 ст. 185 КК дається визначення крадіжки як таємного викрадення чужого майна (без пом'якшуючих і без обтяжуючих обставин);

2) *кваліфікований* – склад із кваліфікуючими ознаками, тобто з такими, які обтяжують відповідальність і впливають на кваліфікацію. Прикладом кваліфікованого складу можна вважати ч. 2 ст. 185 КК, тобто крадіжку, вчинену повторно або за попередньою змовою групою осіб ;

3) *особливо кваліфікований* – склад з особливо обтяжуючими (особливо кваліфікуючими) обставинами, тобто такими, які надають кримінальному правопорушенню особливої суспільної небезпечності. Наприклад, крадіжка, вчинена в особливо великих розмірах або організованою групою (ч. 5 ст. 185);

4) *привілейований* – склад кримінального правопорушення з пом'якшуючими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду кримінального правопорушення (наприклад, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання – ст. 116 КК, або умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення – ст. 118 КК у порівнянні з умисним вбивством, передбаченим ч.1 ст.115 КК).

За характером структури складів, тобто за способом описування їх ознак безпосередньо в законі, усі вони можуть бути поділені на прості і складні.

До простих складів відносять ті, які містять у собі ознаки одного суспільно небезпечного діяння, що посягає на один об'єкт, характеризується однією формою вини і заподіює один вид суспільно небезпечних наслідків.

Прикладом простих складів є умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК), грабіж (ч. 1 ст. 186 КК).

Складним є склад, законодавча конструкція якого ускладнена якими-небудь обставинами, тобто може бути, що посягання:

- ✓ вчинюється на 2 або більше безпосередніх об'єкти (ст.187, 257 КК) або
- ✓ вчинюється 2 чи більше різними діяннями (ч.1 ст.263 КК) або
- ✓ характеризується 2 формами вини (умисел і необережність) (ч.2 ст.121 КК) або
- ✓ заподіює 2 чи більше різних суспільно небезпечних наслідків (ч.2 ст.194 КК).

Тому складними слід визнати склади з двома об'єктами (розбій – ст. 187), із двома і більше діями (носіння, зберігання, придбання, виготовлення, ремонт, передача чи збут вогнепальної зброї – ч.1 ст.263 КК), із двома формами вини (умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, – ч. 2 ст. 121 КК).

До числа складних відносять також і альтернативні склади, об'єктивна сторона яких може виражатися в декількох діях чи способах дії, що утворюють окремі різні кримінальні правопорушення. Так, ч.1 ст.276 КК «Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту» містить 2 кримінальних правопорушення, вона гласить:

Порушення працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту, а також недоброякісний ремонт транспортних засобів, колій, засобів сигналізації та зв'язку, якщо це створило небезпеку для життя людей або настання інших тяжких наслідків.

У той же час склад кримінального правопорушення, зазначений у ч. 1 ст. 277 КК, передбачає відповідальність за умисне руйнування або пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів за умови настання будь-якого із зазначених у даній статті наслідків: аварії поїзда, судна; порушення нормальної роботи транспорту; створення небезпеки для життя людей, настання інших тяжких наслідків

За особливостями конструкції виділяють кримінальні правопорушення:

1. з формальним складом,
2. з матеріальним складом,
3. з усіченим складом,
4. з матеріально-формальним.

Таке конструювання ґрунтується на тому, що будь-яке кримінальне правопорушення у своєму розвитку може пройти цілий ряд стадій (етапів): готування, замах, закінчене кримінальне правопорушення. Причому окремим видам кримінально протиправної діяльності властива винятково висока суспільна небезпечність вже на ранніх стадіях її розвитку. Тому законодавець закріплює нерідко момент закінчення таких кримінальних правопорушень уже на стадії замаху чи навіть готування, не пов'язуючи закінчення кримінального правопорушення з фактом настання суспільно небезпечних наслідків.

Кримінальними правопорушеннями з формальним складом називають такі, що не містять у собі як обов'язкову ознаку суспільно небезпечні наслідки, а тому кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у законі діянь. Наприклад, ст. 366 – службове підроблення.

Кримінальними правопорушеннями з матеріальним складом вважаються такі, при конструюванні яких як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони включаються певні суспільно небезпечні наслідки вчиненого кримінального правопорушення. У таких складах об'єктивна сторона отримує свій повний розвиток лише за умови настання зазначених наслідків і тільки з цього моменту кримінальне правопорушення вважається закінченим. У кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом потрібно обов'язково встановлювати причинний зв'язок між самим діянням і суспільно небезпечними наслідками, що настали. Прикладом кримінального правопорушення з матеріальним складом є вбивство, що вважається закінченим лише з моменту смерті потерпілого (ст. 115). Сам по собі факт пострілу в жертву з метою її вбивства не утворює складу закінченого кримінального правопорушення, оскільки не настав передбачений кримінальним законом наслідок – смерть іншої людини. Такі дії повинні кваліфікуватися лише як замах на вбивство (ст.ст. 15 і 115).

Кримінальними правопорушеннями з усіченим складом вважаються такі, в яких момент закінчення кримінального правопорушення самим законом переноситься на стадію готування або на стадію замаху. Наприклад, за ст. 129 відповідальність за погрозу вбивством настає з моменту самої погрози, а розбій вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту нападу з метою заволодіння чужим майном (ст. 187).

Кваліфікація кримінальних правопорушень. Під кваліфікацією кримінального правопорушення розуміють *точне встановлення відповідності вчиненого винним суспільно небезпечного діяння складу конкретного кримінального правопорушення, закріпленого в кримінальному законі.*

Кваліфікуючи кримінальне правопорушення, ми визначаємо ту статтю КК, в якій закріплений склад вчиненого кримінального правопорушення. Тим самим за допомогою кваліфікації дається точна юридична і соціальна характеристика вчиненого діяння.

Правильна кваліфікація кримінальних правопорушень – необхідна умова забезпечення законності в боротьбі зі кримінально протиправністю. В свою чергу неправильна кваліфікація веде до порушення прав і законних інтересів як держави, так і окремих громадян, перешкоджає нормальному здійсненню правосуддя, підриває авторитет органів розслідування і суду, а в кінцевому підсумку – авторитет держави. Така кваліфікація може призвести до притягнення невинного до кримінальної відповідальності або призначення винному покарання, що не ґрунтується на законі. Точно так помилкова кваліфікація може призвести до необґрунтованого звільнення винного від відповідальності або відповідного покарання. Тому вирок суду, що ґрунтується на неправильній кваліфікації, підлягає зміні або скасуванню.

Як уже зазначалося, кожне кримінальне правопорушення має безліч ознак, однак далеко не всі вони враховуються при кваліфікації. При кваліфікації необхідно в конкретному діянні встановити (відібрати) ті юридично значущі об'єктивні і суб'єктивні ознаки, що входять до складу конкретно вчиненого кримінального правопорушення. Причому склад утворює тільки вся сукупність передбачених законом ознак. Відсутність хоча б однієї з необхідних ознак свідчить про відсутність у діянні особи складу конкретного кримінального правопорушення.

Кожне кримінальне правопорушення, як і будь-яке інше діяння людини, завжди виявляється як певна єдність об'єктивного і суб'єктивного. Причому об'єктивні ознаки будь-якого кримінального правопорушення завжди виступають у єдності з його суб'єктивними ознаками. Сам же процес кваліфікації виражається в послідовному встановленні точної відповідності об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони вчиненого кримінального правопорушення об'єкту, об'єктивній стороні, суб'єкту і суб'єктивній стороні складу кримінального правопорушення, закріпленого законом.

Формула кваліфікації – це скорочена умовна вказівка на статті, частини й пункти статей Загальної та Особливої частин КК, якими передбачена відповідальність за вчинене діяння.

У правозастосовній діяльності правильна кваліфікація виступає необхідною умовою дотримання законності, забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, відправлення справедливого правосуддя у кримінальних провадженнях.

За суб'єктом здійснення розрізняють такі *види кваліфікації*:

1) *офіційна (легальна) кваліфікація* – це кваліфікація, що здійснюється у кримінальних провадженнях уповноваженими на те державою особами (слідчими, прокурорами та суддями). Наслідки такої кваліфікації закріплюються в процесуальних документах і мають обов'язковий характер (є юридично значущими).

Офіційна кваліфікація в свою чергу поділяється на:

✓ *попередню офіційну кваліфікацію* – здійснюється у кримінальному провадженні уповноваженими на те державою особами (слідчим, керівником органу досудового розслідування, прокурором, слідчим суддею). Її результати закріплюються в процесуальних документах (клопотаннях, постановках слідчого, прокурора, письмовому повідомленні про підозру, обвинувальному акті, а також ухвалах слідчого судді), вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань і згідно з КПК мають обов'язковий характер для усіх чи окремих учасників кримінального провадження;

✓ *остаточну офіційну кваліфікацію* – здійснюється у кримінальному провадженні судом. Її результати закріплюються у вироках, ухвалах і згідно з КПК мають обов'язковий характер.

2) *неофіційна (доктринальна) кваліфікація* – це відповідна правова оцінка, що дається окремими громадянами, науковцями у наукових статтях, монографіях, підручниках, навчальних посібниках, у виступах на наукових конференціях тощо. Така кваліфікація не має обов'язкового характеру (не є юридично значущою), вона відображає лише позицію автора, але може враховуватися суб'єктами офіційної кваліфікації.

Конкуренція кримінально-правових норм – це випадки, коли одне кримінально протиправне діяння охоплюється кількома статтями Особливої частини КК України.

Виділяють два види конкуренції:

1) конкуренція загальної норми та спеціальної;

2) конкуренція спеціальних норм.

Правильна кваліфікація при *конкуренції загальної норми та спеціальної залежить* від того, наскільки точно виявлено характер кожної конкуруючої норми. Така оцінка завжди носить відносний характер: встановлюється, чи являється норма загальної чи спеціальної не взагалі, а по відношенню до іншої кримінальної норми.

У спеціальній нормі обов'язково повинні бути всі ознаки загальної норми. В той же час спеціальна норма повинна містити ще і свої специфічні риси, які виділяють її від загальної.

При конкуренції загальної та спеціальної норм – злочин повинен кваліфікуватися за спеціальною нормою.

Конкуренція спеціальних норм виникає у тих випадках, коли вчинене діяння підпадає під ознаки двох чи більше спеціальних норм.

Конкуренція спеціальних норм буває трьох видів:

✓ конкуренція спеціальних норм з обтяжуючими та пом'якшуючими обставинами;

- ✓ конкуренція спеціальних норм з обтяжуючими обставинами;
- ✓ конкуренція спеціальних норм з пом'якшуючими обставинами.

При конкуренції норм з *обтяжуючими та пом'якшуючими обставинами* кримінально протиправне діяння повинно кваліфікуватися за нормою з пом'якшуючими обставинами.

При конкуренції норм з *обтяжуючими обставинами* кримінально протиправне діяння повинно кваліфікуватися за нормою з найбільш обтяжуючими обставинами.

При конкуренції норм з *пом'якшуючими обставинами* кримінально протиправне діяння повинно кваліфікуватися за нормою, яка містить найбільш пом'якшуючі обставини.

Питання до самоконтролю:

1. У чому полягає сутність поняття «склад кримінального правопорушення»?
2. Які є елементи складу кримінального правопорушення?
3. Які є обов'язкові ознаки складу кримінального правопорушення?
4. Що являє собою кваліфікація кримінального правопорушення?
5. Які є види конкуренції кримінально-правових норм?

ТЕМА 6. ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Мета лекції полягає в формуванні теоретичних знань про об'єкт кримінального правопорушення, його місце у складі кримінального правопорушення, практичне значення об'єкта кримінального правопорушення; ознайомлення з видами об'єктів кримінального правопорушення; набуття уявлення про самостійні ознаки складу кримінального правопорушення (предмет кримінального правопорушення та потерпілий від кримінального правопорушення) та їх значення.

План:

- I. Поняття і значення об'єкта кримінального правопорушення.
- II. Види об'єктів. Їх значення для побудови Особливої частини КК.
- III. Поняття предмета кримінального правопорушення і його відмінність від об'єкта.

Перелік ключових термінів і понять: об'єкт кримінального правопорушення, суспільні відносини, загальний об'єкт кримінального правопорушення, родовий об'єкт кримінального правопорушення, безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, основний (головний) безпосередній об'єкт, додатковий безпосередній об'єкт, додатковий обов'язковий об'єкт кримінального правопорушення, додатковий факультативний об'єкт кримінального правопорушення, предмет кримінального правопорушення, потерпілий від кримінального правопорушення

I. Поняття і значення об'єкта кримінального правопорушення

Кримінальне законодавство визначає кримінальне правопорушення як суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Саме конкретні суспільно небезпечні діяння, як вольовий прояв поведінки людини у єдності зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) властивостей і ознак може утворювати кримінальне правопорушення.

З метою глибшого пізнання об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, наука кримінального права вивчає їх окремо. Кожне кримінальне правопорушення посягає на визначений об'єкт, причиняє йому суттєву шкоду або ставить його під загрозу спричинення такої шкоди. Кримінально протиправне посягання не можливе без об'єкта, проти якого воно спрямовано.

Об'єкт кримінального правопорушення є визначальною ознакою кожного кримінально протиправного діяння, яке розкриває його соціально-політичний зміст і суспільну небезпеку. Тому суспільно небезпечна поведінка людини може

бути визнаною кримінальним правопорушенням тільки при умові, якщо вона спрямована проти визначеного об'єкта, який охороняється кримінальним законом.

Об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини, конкретні блага людини, інтереси, які охороняються кримінальним законом від кримінально протиправних посягань на них і яким в результаті цього заподіяна чи може бути заподіяна шкода.

Суспільні відносини – це зв'язки поміж людьми, їх поведінка по відношенню до визначеної соціальної цінності.

Суспільні відносини, які вже склалися або тільки складаються в нашій державі відповідають інтересам переважної більшості членів суспільства, їх існування забезпечується, насамперед, добровільною реалізацією цих відносин усіма громадянами.

У випадках необхідності держава застосовує для їх охорони спеціальні міри. Це можуть бути міри адміністративного, дисциплінарного, цивільно-правового, громадського і кримінального впливу.

Характер захисту суспільних відносин визначається значущістю порушених відносин або благ людини.

Кримінальне право охороняє найбільш важливі, значимі для особи і держави суспільні відносини, передбачаючи специфічні міри впливу на винних в їх порушенні – кримінальне покарання.

КК України, згідно ст. 1 КК, має завдання надання правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадській безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Це все – об'єкти кримінально-правової охорони.

Вони виступають як суспільні відносини, на які посягає суспільно небезпечне діяння, тобто як об'єкти кримінального правопорушення: права і свободи людини і громадянина, власність (приватна, колективна, державна); громадський порядок, громадська безпека, особа, яка в той же час є учасником суспільних відносин.

Суспільні відносини – це складне структурне соціальне утворення, яке включає у собі наступні елементи:

1. Суб'єкти (учасники) відносин.
2. Їх діяння або стан по відношенню один до одного (взаємозв'язок між суб'єктами).
3. Охоронювані законом інтереси суб'єктів суспільних відносин.
4. Їх матеріальне вираження у вигляді предметів, речей та інших матеріальних цінностей.

В якості учасників вказаних відносин можуть бути лише члени суспільства – люди.

Їх кількісний склад в тому чи іншому випадку може бути різним: дві особи, колектив, населення територіальної одиниці, суспільство в цілому.

Суб'єктами суспільних відносин можуть бути як:

✓ окремі фізичні особи (громадяни)

так і

✓ юридичні особи (підприємства, установи, організації)

✓ іноземні громадяни можуть бути однією із сторін суспільних відносин як об'єкта посягання, (наприклад: ст.443 КК – Посягання на життя представника іноземної держави)

Коло осі б–суб'єктів суспільних відносин, як об'єкта кримінально протиправних посягань широке.

Цим дане поняття відрізняється від поняття суб'єктів *кримінально-правових відносин*, до яких відносяться *лише*:

✓ органи влади, які здійснюють боротьбу із кримінальною протиправністю;

✓ особи, які раніше скоїли або скоюють кримінальні правопорушення.

Діяння суб'єктів, їх інтереси і взаємозв'язки складають основу всякого суспільного відношення.

Зв'язки членів суспільства багатогранні. Чисельність відносин поміж людьми визначає і саму особу як сукупність суспільних відносин.

Ці зв'язки відрізняються своєю динамічністю. Хоча вибір конкретної поведінки належить особисто суб'єкту, він повинен співвідносити його з інтересами суспільства. А в ряді випадків він змушений або зобов'язаний скоювати визначені дії або утримуватися від них.

Важливим складовим елементом суспільних відносин є інтереси особи і суспільства в цілому: особисті, суспільні (колективні) і державні.

Якщо відсутнє посягання на дані інтереси, діяння не є суспільно небезпечним явищем.

Більш того, при захисті цих інтересів завдання шкоди нападнику розцінюється, при певних обставинах, як правомірна поведінка.

Поняття «Інтерес» нерозривно пов'язано з поняттям «Потреба».

Інтерес – це увага, яка збуджується до когось або чогось значного, важливого, корисливого або як такі.

Потреба – це надобність, нужда у чомусь, без задоволення якої неможливо обійтися.

Інтереси людей завжди спрямовані на задоволення певних духовних, матеріальних та інших потреб.

Мова йде про потребу забезпечення конституційних прав і свобод громадян, потребу суспільства в області зовнішньої і внутрішньої державної політики, економіки, науки, культури тощо.

Оскільки кримінальне правопорушення – суспільно небезпечне діяння, то воно перешкоджає або може перешкоджати задоволенню особливо значимих потреб.

Потреби людей можуть задовольнятися шляхом створення матеріальних та духовних благ. Речі, культурні цінності, документи тощо можуть виготовлятися, зберігатися, обмінюватися, відчувуватися. При цьому стосовно

тих чи інших предметів можуть виникати або припинятися певні відносини людей. В цих випадках вказані предмети виступають як матеріалізоване втілення суспільних відносин.

Якщо причиняється шкода хоча б одному із елементів суспільних відносин – усе суспільне відношення руйнується, терпить шкоду.

Тому *механізм спричинення* шкоди цим відносинам складається в тому, що кримінальне правопорушення, посягаючи хоча б на один елемент суспільного відношення, руйнує це відношення, в той же час як воно охороняється правом.

Правильне встановлення об'єкта кримінально протиправного посягання має неабияке теоретичне і практичне значення. Адже саме об'єкт кримінального правопорушення дає нам можливість визначити суспільно політичну сутність кримінального правопорушення, з'ясувати його ступінь суспільної небезпеки та суспільно небезпечні наслідки.

Встановлення об'єкта кримінально протиправних діянь в сукупності з іншими ознаками дозволяє визначити вид конкретного кримінального правопорушення. Також, залежно від родового об'єкта кримінального правопорушення побудована система Особливої частини КК. Юридичне значення об'єкта кримінального правопорушення полягає у тому, що він є обов'язковим елементом будь-якого складу кримінального правопорушення.

Тому вирішення питань кваліфікації кримінальних правопорушень неможливо без дослідження його об'єкта.

II. Види об'єктів кримінального правопорушення. Їх значення для побудови особливої частини Кримінального кодексу

Визначення того, на який конкретно об'єкт спрямоване кримінально протиправне посягання, забезпечує правильну кваліфікацію діяння, точне застосування кримінального закону.

В науці кримінального права усі суспільні відносини, тобто усі об'єкти класифіковані. При цьому така класифікація має не тільки пізнавальне значення, але і чисто практичне – кодифікаційне і правозастосовне.

З цієї точки зору розрізняють *3 види об'єктів*:

1. **загальний**;
2. **родовий** (груповий, спеціальний);
3. **безпосередній** (видовий, конкретний):
 - ✓ *основний*;
 - ✓ *додатковий*.

Загальний об'єкт – це вся сукупність суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом від кримінально протиправних посягань на них.

Загальний об'єкт характерний для усіх без винятку кримінальних правопорушень, тобто іншими словами можна сказати, що це та мішень, яку в кінцевому висновку поражає любе кримінальне правопорушення.

В ч. 1 ст.1 КК України дається перелік найбільш важливих об'єктів, що охороняються кримінальним законом: права і свободи людини і громадянина; власність; громадський порядок; громадська безпека; довкілля; конституційний устрій України; мир і безпека людства.

На кожний конкретний момент нашого життя цей об'єкт стабільний, але як тільки змінюється кримінальний закон (криміналізація, декриміналізація), цей об'єкт змінюється у своєму об'ємі – стає *вужчим* або, навпаки, – *ширшим*.

Поняття загального об'єкта кримінального правопорушення дозволяє правильно розкрити соціально-політичну сутність і зміст кримінального права, дає можливість виявити дійсний суспільно небезпечний характер діянь, що визначаються як кримінально протиправними, допомагає в ряді випадків виробити чіткий критерій відмінності кримінальних правопорушень від інших правопорушень.

Загальний об'єкт об'єднує вичерпне коло суспільних відносин, взятих під охорону кримінального закону; якщо ті чи інші відносини не взяті під охорону, то завдання цим відносинам шкоди не є кримінальним правопорушенням.

Наприклад, у суспільстві існують такі відносини, як дружба, товариство, які, однак, не взяті під охорону кримінального закону.

Проте, поняття загального об'єкта недостатньо для того, щоб відобразити специфіку конкретної однорідних кримінальних правопорушень або окремих суспільно небезпечних діянь. Тому виділяються ще і: родовий об'єкт; безпосередній об'єкт.

Родовий об'єкт – це частина загального об'єкту, яка представляє собою групу (коло) однорідних, тотожних або близько схожих за соціально-політичною і економічною суттю суспільних відносин, на які посягає певна група кримінальних правопорушень.

Так, вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, зґвалтування, наклеп – посягають на один і той же об'єкт – ОСОБУ.

Перераховані кримінальні правопорушення причиняють шкоду суспільним відносинам (особистим благам людини), яким притаманні певні загальні ознаки.

В силу цього кримінальні правопорушення, які посягають на один родовий об'єкт, об'єднані у Розділи Особливої частини КК. Це об'єкт – єдиний для певної (однорідної) групи кримінальні правопорушення. Він є критерієм класифікації всіх кримінальних правопорушень і кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за їх скоєння. Саме ця його властивість і є основою побудови Особливої частини КК. Він поділена на Розділи, які об'єднують кримінальні правопорушення, виходячи з єдиного для них родового об'єкта.

Родовий об'єкт, як загальний для тієї чи іншої групи кримінальних правопорушень, розкривається у назві глави Особливої частини КК, іншими словами можна сказати, що із найменування розділу можна визначити назву родового об'єкта.

Так, наприклад, Розділ I – Основи національної безпеки України; Розділ IV – статева свобода та статева недоторканність; Розділ VI – власність тощо.

Іноді родовий об'єкт визначається законодавцем в статті Особливої частини. Так, в ст. 401 КК – встановлений порядок несення військової служби. (ст.402-435 КК)

Таким чином, родовий об'єкт є тим критерієм, який покладений в основу побудови Особливої частини КК, який поділена на 20 розділів з урахуванням загальності родового об'єкта.

Родовий об'єкт відображає ступінь суспільної небезпеки певної групи кримінальних правопорушень, в силу чого і є вищевказаним критерієм об'єднання окремих кримінальних правопорушень в групи та наступного розташування таких груп в Особливій частині КК.

Крім того, родовий об'єкт служить визначенню характеру суспільних відносин і складає один із основних ознак, по яким проводиться відмінність схожих кримінальних правопорушень, тобто сприяє правильній кваліфікації.

Наприклад: ст. 112 і п.8 ч.2 ст.115 і ст.348 КК

Значення родового об'єкта полягає в тому, що він дозволяє провести чітку законодавчу, наукову класифікацію кримінальних правопорушень і норм, які передбачають відповідальність за їх скоєння.

В залежності від важливості тієї чи іншої групи суспільних відносин, як правило, визначається порядок розташування розділів Особливої частини КК.

На сучасному етапі у зв'язку із змінами, які відбуваються у суспільстві, його суспільно-політичному житті, має місце переоцінка певних цінностей на передній план виступає особа, її інтереси і права

В законодавчій діяльності роль родового об'єкта полягає в тому, що він дозволяє правильно визначити в системі чинного законодавства місце прийнятих нових законів (кодифікаційне значення).

Поміщаючи (розташовуючи) прийняту нову статтю в той чи інший розділ Особливої частини КК за ознаками родового об'єкта законодавець тим самим дає йому суспільно-політичну оцінку, визначає характер і ступінь суспільної небезпеки.

Законодавець враховує цю властивість родового об'єкта і будує особливу частину КК, розташовуючи глави у певному порядку.

При необхідності посилення охорони певної групи суспільних відносин вони можуть бути виділені у якості родового об'єкта.

Безпосередній об'єкт. Кожне з кримінальних правопорушень, які об'єднані по ознакам загальності родового об'єкта, характеризується безпосереднім об'єктом, встановлення якого має важливе значення для правильної соціально-політичної оцінки кримінального правопорушення та його юридичної кваліфікації.

Безпосередній об'єкт (видовий) – це частина родового об'єкта, яка представляє собою конкретне суспільне відношення (благо людини), на яке посягає конкретне кримінальне правопорушення або група кримінальних правопорушень.

Так, безпосереднім об'єктом вбивства виступає життя людини (ст.115-119), а в кримінальних правопорушеннях передбачених статтями 146-149 КК – особиста свобода громадян.

Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення є обов'язковим елементом конкретного складу кримінального правопорушення, по яким кримінальні правопорушення відрізняються один від одного.

Ознаки безпосереднього об'єкта рідко розкриваються у відповідних статтях Особливої частини КК, тому в більшості випадків його належить визначати виходячи з аналізу родового об'єкта, змісту кримінально-правової норми, її соціально-політичного значення, тобто шляхом тлумачення.

Так, в ст. 111 КК «Державна зрада» прямо вказані ці безпосередні об'єкти: суверенітет; територіальна цілісність та недоторканість; обороноздатність; державна економічна чи інформаційна безпека.

Як правило, кримінальне правопорушення має один безпосередній об'єкт. Законодавець відносить до безпосереднього об'єкту кримінально протиправного посягання не всі суспільні відносини, проти яких одночасно спрямоване кримінальне правопорушення, а лише ті, проти яких він безпосередньо спрямоване.

Суспільні відносини, які складають безпосередній об'єкт, найбільш повно відображає його суть, його специфічні ознаки, і тому безпосередній об'єкт приймається за основу при класифікації окремих кримінальних правопорушень у середині розділу Особливої частини КК.

Інші суспільні відносини, яким була спричинена шкода у зв'язку з посяганням на безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, хоча і не справляє вплив на кваліфікацію скоєного, але мають значення для оцінки кримінального правопорушення, визначення ступеня його суспільної небезпеки, для призначення покарання.

Але буває і так, що кримінальне правопорушення завдає шкоди водночас різним групам суспільних відносин і тоді безпосереднім об'єктом визначають ці групи суспільних відносин. Тому при конструюванні деяких складів кримінальних правопорушень законодавець встановлює не один, а декілька самостійних і різнорідних безпосередніх об'єктів посягань. Тобто кримінальне правопорушення посягає на 2 і більше безпосередніх об'єкта. Такі кримінальні правопорушення и мають назву «двооб'єктні», а склад кримінального правопорушення зветься **єдиним складним**.

В цих випадках законодавець звичайно, насамперед, орієнтується на той об'єкт, який у *вирішальному ступені* визначає характер суспільної небезпеки даного кримінального правопорушення, структуру відповідного складу кримінального правопорушення і його місце в Особливій частині КК. По ознаці саме цього об'єкта законодавець і поміщає норму про відповідальність за таке кримінальне правопорушення в той чи інший розділ Особливої частини КК.

Другий же об'єкт, якому причиняється шкода є обов'язковим елементом кримінального правопорушення, який впливає на характер і ступінь суспільної небезпеки кримінально протиправного посягання.

В силу вищевикладеного, безпосередній об'єкт підрозділяється на 2 види: **основний та додатковий.**

Тому саме основний безпосередній об'єкт як частина родового визначає поміщення кримінального правопорушення в той чи інший розділ Особливої частини КК.

Додатковий об'єкт – це те суспільні відносини, яким завдано шкоду спільно, поруч, попутно з основним об'єктом. Такому об'єкту завдано шкоду тому, що визначає з основним об'єктом сутність кримінального правопорушення.

В теорії кримінального права між вченими немає єдиної думки про наявність ще одного виду безпосереднього об'єкту. **Це факультативний об'єкт.**

Факультативний об'єкт – це такий об'єкт, який не є обов'язковою ознакою відповідного кримінального правопорушення. Він може мати місце при скоєнні одного і того ж кримінального правопорушення в конкретній обстановці, а у другому випадку відсутнім.

Наприклад: Хуліганство може супроводжуватись спричиненням шкоди особі, майну, але хуліганство може мати місце і без посягання на ці об'єкти.

Тому особа і власність – це додаткові факультативні об'єкти хуліганства, основний – громадський порядок.

Вважається, що це помилкова думка. Громадянин володіє певною масою (кількістю) майна, яке і складає всю його власність. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, коли він посягає на приватну власність, заволодіває не всім майном, а лише його часткою.

Тому родовим об'єктом є власність на все майно, а безпосереднім – приватна власність на певне викрадене майно.

Відносно посягання на державне або колективне майно, то шкода причиняється конкретному власнику (державі або колективу), тому і безпосередній об'єкт буде відповідно: державна власність; колективна власність.

Таке тлумачення дозволяє зробити визначення безпосереднього об'єкта, який є частиною родового і співвідносяться між собою як окреме (конкретне) і загальне.

Визначення об'єкта кримінально протиправного посягання має вирішальне значення для кваліфікації скоєного кримінального правопорушення, що у свою чергу має вплив на вирішення питання про характер міри впливу (покарання), яку доцільно застосувати до винного. Все це разом взяте є належною гарантією дотримання сформульованих в ст. 4 Конституції України основних соціально-політичних установок суворого дотримання законності у всіх сферах діяльності органів держави і, насамперед, органів правосуддя в боротьбі із кримінальною протиправністю і підтриманні правопорядку.

III. Поняття предмета посягання і його відмінність від об'єкта кримінального правопорушення

Це питання складне в силу того, що в юридичній літературі немає єдиної думки про поняття предмета посягання.

Окремі автори не вважають доцільним взагалі виділяти поняття предмета кримінального правопорушення, вважаючи безпосередній об'єкт сам по собі ті речі і предмети зовнішнього миру, на які впливає особа, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Подібне трактування поняття безпосереднього об'єкта утрудняє з'ясування змісту тих суспільних відносин (об'єкта), якому кримінально протиправне діяння причиняє шкоду, що може в свою чергу привести до неправильної оцінки характеру суспільної небезпеки скоєного кримінального правопорушення і помилкової його кваліфікації, а також до ототожнювання предмета кримінального правопорушення з об'єктом кримінально-правового відношення.

Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення належить відрізнити від предмета кримінального правопорушення, який в ряді випадків тісно пов'язаний з об'єктом, але він не є суспільним відношенням.

Предмет кримінального правопорушення – це ті речі (фізичні утворення) або явища матеріального світу, у зв'язку з якими або з приводу яких вчиняється кримінальне правопорушення, або, впливаючи на які, особа причиняє шкоду суспільним відносинам.

Так, матеріальним вираженням відносин власності є приватне, колективне, державне майно, тобто сукупність речей та інших матеріальних благ, з приводу яких існують відносини володіння, користування і розпорядження.

Що стосовно явищ матеріального світу, то вважається тут можна говорити про відомості (тобто які-небудь дані про ті чи інші предмети, діяльності, характеристики особи, які в переважній більшості мають матеріалізований вияв, наприклад, документ).

Наприклад: в ст. 328 КК – відомості, що становлять державну таємницю;

Предмет кримінального правопорушення має велике значення для кваліфікації. Якщо предмет вказаний в диспозиції норми Особливої частини КК або прямо (однозначно) витікає з неї, то він повинен бути обов'язково встановлений, виявлений і відсутність його виключає наявність складу даного кримінального правопорушення.

Наприклад: в ст. 199 КК – предметом є: підроблені марки акцизного податку, голографічні захисні елементи, національна валюта України у виді банкнот чи металевих монет, іноземна валюта, державні цінні папери, що існують у паперовій формі чи білетів державної лотереї.

Цінні папери у теперішній час випускає не тільки держава, а і різні комерційні структури. Тому підробка і збут не державних цінних паперів не тягне кримінальної відповідальності по ст. 199 КК, а настає за ст. 224 КК

«Виготовлення, збут та використання підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів)».

Відмінність об'єкта від предмета кримінального правопорушення:

1. Об'єкт, як один із основних елементів складу кримінального правопорушення, завжди притаманний (має місце), а предмет – ні (ст. ст. 115, 121 КК).

2. Об'єкту, як суспільному відношенню, завжди причиняється шкода, а предмету – ні (ст. ст. 185, 194 КК).

3. Об'єкт, як абстрактне поняття не можливо оглянути, визначити форму, об'єм, вагу тощо, а предмет – можливо оглянути, визначити форму, об'єм, колір тощо.

Крім того, належить відрізнити предмет кримінального правопорушення від знаряддя або засобу кримінального правопорушення.

Знаряддя кримінального правопорушення – це річ матеріального світу, з допомогою якої вчинюється кримінальне правопорушення (ніж, сокира, пістолет тощо).

Засоби кримінального правопорушення – це річ матеріального світу, яка полегшує (сприяє) скоєнню кримінального правопорушення (документ, транспортні засоби тощо).

Основна відмінність між предметом кримінального правопорушення, з однієї сторони, та знаряддям, а також засобами кримінального правопорушення, з другої сторони, повинно проводитися за характером використання цих речей у процесі скоєння кримінального правопорушення.

Якщо річ використовується у якості інструменту впливу, то вона є знаряддям або засобом скоєння кримінального правопорушення. Якщо ж річ грає “пасивну” роль, і діяння відбувається лише у зв'язку або з приводу цієї речі, то вона повинна бути визнана предметом кримінального правопорушення.

Проте предмет, знаряддя і засоби можуть, так би мовити, “переходити одне в одне”.

Нерідко одна і та ж річ, в залежності від тих функцій, які вона виконує у кримінальному правопорушення, може бути предметом, або знаряддям, чи засобом його скоєння.

Наприклад:

1) Зброя при її викраденні – це предмет кримінального правопорушення (ст. 262 КК), а при вбивстві – це знаряддя.

2) Документ – при його підробці або викраденні – предмет кримінального правопорушення (ст. 358 КК), а при викраденні з його допомогою – це засіб (ст. 190 КК).

Предмет кримінального правопорушення звичайно вертається потерпілому, а знаряддя і засоби підлягають конфіскації і звертанню на користь держави.

Предметом кримінального правопорушення не можна називати людину. Особа, якій кримінальним правопорушенням завдається моральна, фізична або майнова шкода, визнається **потерпілою**.

Питання до самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «об'єкт кримінального правопорушення».
2. Які види об'єктів кримінального правопорушення «по-вертикалі» ви знаєте?
3. Назвіть види об'єктів кримінального правопорушення «по-горизонталі».
4. Що є предметом кримінального правопорушення?
5. Хто є потерпілим від кримінального правопорушення?

ТЕМА 7. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Мета лекції формування теоретичних знань про об'єктивну сторону кримінального правопорушення, її значення, про обов'язкові та факультативні ознаки об'єктивної сторони; ознайомлення з видами та формами діяння, видами суспільно небезпечних наслідків, видами причинного зв'язку; засвоєння таких понять, як місце, час, спосіб, обстановка, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення, усвідомлення їх значення для кваліфікації.

План:

- I. Поняття і значення об'єктивної сторони.
- II. Поняття суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності).
- III. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення.
- IV. Причинний зв'язок між діянням (дією або бездіяльністю) і суспільно небезпечними наслідками.
- V. Місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення кримінального правопорушення.

Перелік ключових термінів і понять: об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, діяння, дія, бездіяльність, суспільно-небезпечні наслідки, матеріальні наслідки, нематеріальні наслідки, причинний зв'язок, необхідний причинний зв'язок, випадковий причинний зв'язок, опосередкований причинний зв'язок, місце вчинення кримінального правопорушення, час вчинення кримінального правопорушення, засоби вчинення кримінального правопорушення, знаряддя вчинення кримінального правопорушення, обстановка вчинення кримінального правопорушення, спосіб вчинення кримінального правопорушення, непереборна сила, непереборний фізичний примус, психічний примус.

I. Поняття і значення об'єктивної сторони.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення є одним із чотирьох елементів складу кримінального правопорушення. Але серед них він займає особливе місце, так як містить найбільшу кількість інформації про саме кримінальне правопорушення як суспільно небезпечне діяння у його зовнішньому прояві як явища реальної дійсності.

Саме сукупність ознак об'єктивної сторони як зовнішнього прояву кримінального правопорушення дає можливість отримувати значну кількість інформації про нього, яка має надзвичайно важливе значення для кваліфікації кримінально протиправного діяння.

Саме опис об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення складає зміст більшості описових диспозицій статей Особливої частини Кримінального кодексу, та саме зміст ознак цього елементу складу кримінального правопорушення часто виступає критерієм розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень.

Ретельне дослідження ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення допомагає точно визначити правову оцінку суспільно небезпечних діянь, відокремлювати з них кримінальні правопорушення та забезпечує можливість їх кваліфікації.

Зовнішній прояв кримінального правопорушення полягає в наступному:

1) це конкретний акт поведінки суб'єкта кримінального правопорушення у вигляді *дії або, навпаки, бездіяльності*, яка завжди здійснюється у певній об'єктивній обстановці, певному місці і в певний час, яка завжди чиниться певним чином (способом). Ці ознаки допомагають визначити суб'єктивну сторону кримінального правопорушення (вину, мотив, мету).

2) кримінальне правопорушення завжди тягне за собою *певні суспільно небезпечні наслідки*, так як завдає шкоди охоронюваним законом соціальним цінностям, що виступають об'єктом кримінально правової охорони (кримінального правопорушення), і тим самим допомагає встановити об'єкт кримінального правопорушення.

3) між актом поведінки та суспільно небезпечними наслідками завжди існує *причинний зв'язок*.

Діяння, суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення як явища реальної дійсності.

Крім них, до об'єктивної сторони кримінального правопорушення відносяться: спосіб, знаряддя і засоби, місце, час, спосіб, обстановка вчинення кримінального правопорушення, а також, на думку певної групи вчених, ситуація, яка визначається як варіанти комбінацій з місця, часу та обстановки.

Отже, з викладеного можна визначити, що **об'єктивна сторона кримінального правопорушення** – це зовнішній прояв кримінального правопорушення, що характеризується суспільно небезпечним діянням, суспільно небезпечними наслідками та причинним зв'язком між ними, а також місцем, часом, способом, обстановкою, ситуацією, знаряддями та засобами вчинення кримінального правопорушення.

Всі ознаки об'єктивної сторони поділяють на обов'язкові та факультативні.

До обов'язкових ознак об'єктивної сторони будь-якого складу кримінального правопорушення належить *діяння* (поведінка людини), яке може мати прояв у формі дії або бездіяльності.

Тобто без наявності діяння, як прояву конкретної, забороненої кримінально протиправної поведінки людини, яка може проявлятися як дія або, навпаки, як бездіяльність, не може бути зовнішнього прояву кримінального правопорушення, тобто не може бути об'єктивної сторони як елементу складу кримінального правопорушення, що виключає наявність самого складу

кримінального правопорушення. Думки, бажання, наміри людини без їх зовнішнього прояву у її діяннях, що можуть виражатися у формі кримінально протиправних дій або кримінально протиправної бездіяльності не можуть утворювати кримінального правопорушення.

До факультативних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення відносять (тобто такі, які не впливають на кваліфікацію):

1. суспільно небезпечні наслідки;
2. причинний зв'язок між суспільно небезпечними наслідками та суспільно небезпечними діяннями;
3. місце (на полі бою);
4. час (проходження військової служби або військових зборів);
5. спосіб (таємно, відкрито, з особливою жорстокістю);
6. засоби (електронно-обчислювальна техніка, зброя, радіоактивні матеріали тощо);
7. зняття;
8. обстановка (військовий стан);
9. ситуація (безпорадний стан потерпілої),

які, будучи притаманними кожному кримінального правопорушення як явищу реальної дійсності, не є обов'язковими для встановлення об'єктивної сторони, як ознаки конкретного складу кримінального правопорушення, сформульованого в диспозиції статті Особливої частини (тобто для кваліфікації вчиненого).

Однак, якщо будь-які із вказаних ознак прямо вказуються в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливають з її змісту, то вони є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення і їх встановлення є предметом доказування для наявності складу кримінального правопорушення у діянні особи, тобто є обов'язковим.

Для кримінальних правопорушень, які за конструкцією визначаються як такі, що мають матеріальний склад, крім діяння, завжди обов'язковими ознаками об'єктивної сторони є ще й суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними і діянням особи.

Значення об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення

1. Об'єктивна сторона є одним з елементів складу кримінального правопорушення, виступаючого єдиною підставою кримінальної відповідальності (ч.1 ст. 2 КК). Тобто об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це складова частина підстави кримінальної відповідальності.

2. Ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення (характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка, тяжкість суспільно небезпечних наслідків) визначають суспільну небезпечність кримінального правопорушення та суб'єкта кримінального правопорушення та відповідно впливають на суворість покарання.

3. Дає можливість встановити інші елементи та ознаки складу кримінального правопорушення: об'єкт, форму вини, мотив, мету кримінального правопорушення, що дає можливість правильно кваліфікувати вчинене діяння.

4. Дозволяє розмежувати суміжні кримінальні правопорушення та кримінально протиправні діяння від не кримінально протиправних (крадіжка, грабіж, розбій – за способом вчинення, хуліганство, посів та вирощування маку снотворного та конопель – за об'єктивною стороною).

5. Правильно визначити ступінь тяжкості кримінального правопорушення (ст.65 КК) та відповідність кримінального покарання.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішній прояв передбаченого Кримінальним кодексом України суспільно небезпечного винного діяння (дії або бездіяльності), вчиненого суб'єктом кримінального правопорушення. Вона може розглядатися як зовнішній прояв кримінального правопорушення як явища об'єктивної дійсності в найрізноманітніших його зовнішніх проявах, а також як один із чотирьох елементів складу кримінального правопорушення, тобто як елемент юридичної конструкції (формули), за допомогою якої встановлюється чи є вчинене діяння кримінального правопорушення, якщо так, то яким саме і характеризується наступними ознаками: діяння, наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, спосіб, обстановка, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення, ситуація.

II. Поняття суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності)

Поняття «діяння» в Кримінальному кодексі України, теорії і судовій практиці вживається в двох значеннях:

а) як синонім поняття “кримінальне правопорушення”, визначення якого дається у ст. 11 КК;

б) як ознака об'єктивної сторони, що проявляється у поведінці суб'єкту кримінального правопорушення у формі *дії або бездіяльності*.

Саме у другому значенні поняття «діяння» розуміється при розгляді об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Але і у першому і у другому значеннях поняття «діяння» – це завжди конкретна, заборонена кримінальним законом, вчинювана свідомо поведінка (вчинок) людини, що є суб'єктом кримінального правопорушення, безпосередньо спрямована на спричинення певних негативних наслідків. Тобто для будь-якого діяння обов'язковим є наявність об'єктивних та суб'єктивних ознак.

До об'єктивних ознак діяння відносять саме ті, що відображають його як зовнішній прояв поведінки у вигляді фізичних рухів, здійснюваних особою або навпаки – утриманням від вчинення певних рухів, виконання яких було обов'язковим. У багатьох статтях Особливої частини термін «діяння» вживається для визначення об'єктивної сторони як одного з елементів складу кримінального правопорушення. Особливо це є характерним для кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів кримінального правопорушення. Наприклад, у статті 135 (Залишення в небезпеці) частина перша містить опис можливих варіантів злочинної поведінки особи, а ч. 3 викладена наступним чином: «Діяння,

передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили смерть особи або інші тяжкі наслідки».

До суб'єктивних ознак діяння належать інтелектуальна та вольова ознаки, тобто здатність особи в момент вчинення кримінального правопорушення правильно усвідомлювати суспільно небезпечний характер вчинюваного нею діяння, передбачати можливість настання їх суспільно небезпечних наслідків, а також керувати своєю поведінкою.

Таким чином діяння, як прояв кримінально протиправної поведінки особи, має наступні ознаки:

- суспільна небезпечність (ст. 2 і ч.1,2 ст. 11 КК);
- протиправність (ст. 11 КК);
- конкретність (встановити конкретний акт кримінально протиправної поведінки);
- свідомість (відображення у свідомості процесів, наслідків, зв'язку);
- вольовий акт поведінки (немає прояву волі в діяннях внаслідок нездоланної сили, фізичного примусу і т. ін.).

Суспільна небезпечність діяння, яке визнається кримінально протиправним, полягає в тому, що воно спричиняє істотну шкоду суспільним інтересам, охоронюваним кримінальним законом. Ця шкода може виражатися в реально завданих матеріальних збитках, заподіянні шкоди здоров'ю, смерті тощо, а також у створенні загрози настання шкоди охоронюваним кримінальним законом соціальним цінностям (об'єктам кримінально правової охорони). Наприклад, спричинення шкоди здоров'ю іншої людини у вигляді тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості або заподіяння матеріальної шкоди у результаті протиправного заволодіння чужим майном або його знищення чи пошкодження та інше.

Саме суспільна небезпечність діяння обумовлює його криміналізацію, тобто визнання його кримінально протиправним і встановлення за його вчинення кримінального покарання. Це положення витікає зі змісту статей 2 та 11 КК. Згідно з ч. 2 ст. 11 КК, не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Наприклад, Верховним Судом України були визнані такими, що не є кримінальним правопорушенням через малозначність, тобто такими, що не становлять суспільної небезпеки та як такі, що не заподіяли і не могли заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі дії головного бухгалтера акціонерного товариства С., яка використала своє службове становище і за відсутності на роботі директора цього акціонерного товариства підбрехала його підпис на 38 платіжних дорученнях, за якими банк перерахував кошти іншому акціонерному товариству. Хоча в діях С. і містяться ознаки діяння, передбаченого ст. 366 (Службове підроблення), але за

підробленими платіжними дорученнями були здійснені платежі, що були обов'язковими для підприємства і впливали з договірних правовідносин і закону.

Ступінь і характер суспільної небезпеки діяння визначається як цінністю об'єкта кримінально-правової охорони, на який воно посягає, так і конкретним актом посягання: інтенсивністю, знаряддями і засобами, які при цьому використовуються, стадією завершеності та ін.

Наприклад, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека згідно ст. 3 Конституції України, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, тому й кримінально протиправні посягання на них характеризуються більшим ступенем суспільної небезпечності, ніж посягання, які не створюють шкоду або загрозу її настання для вказаних об'єктів. В залежності від способу вчинюваного кримінально протиправного посягання, а також знарядь та засобів, які при цьому використовуються, наприклад умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя багатьох осіб, у порівнянні з умисним вбивством без обтяжуючих обставин, суттєво підвищується ступінь суспільної небезпеки посягання. Завжди закінчене кримінальне правопорушення становить більшу суспільну небезпеку у порівнянні з таким же, але незакінченим кримінальним правопорушенням, а замах на кримінальне правопорушення більш небезпечний від готування до його вчинення.

Протиправність діяння, як ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, згідно ч. 1 ст. 11 КК означає, що воно під загрозою застосування покарання є забороненим для вчинення, тобто передбачено в диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу України. Таким чином, кримінально протиправне діяння завжди порушує певну норму чинного кримінального закону. Якщо вчинене суспільно небезпечне діяння, яке хоч і спричинило настання суспільно небезпечних наслідків, але прямо не передбачено жодною з норм Особливої частини Кримінального кодексу України, воно не може визнаватися кримінально протиправним і караним. Згідно ч. 3 ст. 3 КК, кримінально протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом України. А в ч. 4 ст. 3 КК встановлено, що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Конкретний характер діяння проявляється у конкретному акті протиправної поведінки людини, який відбувається у певний час, у певному місці, у певній обстановці і виражається у конкретній дії або бездіяльності. Тобто без конкретного прояву поведінки людини, яка заборонена кримінальним законом, не може бути прояву кримінального правопорушення.

Дія у кримінальному законі – це активна, свідома, вольова, суспільно небезпечна, протиправна складна поведінка (вчинок) суб'єкта кримінального правопорушення. Вона є найбільш поширеною формою зовнішнього прояву кримінально протиправного діяння і може виражатися у фізичних рухах, які спрямовані на зміну зовнішньої фізичної сфери предметів матеріального світу, а також у вербальній (словесній або іншій інформаційній формі вираження).

Дія розділяється за фізіологічним проявом на:

✓ *прості (елементарні);*

✓ *складні (що складаються з кількох актів як елементарних, так і таких, що можуть визначатися як самостійні дії) (наприклад, ч.3 ст. 189 – вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я особи...)*

За характером впливу на об'єкт кримінального правопорушення:

✓ *фізичні;*

✓ *інформаційні.*

Фізичні дії полягають у фізичному (енергетичному) впливі на об'єкт кримінального правопорушення (поштовх, завдання пошкоджень тощо).

Інформаційні дії полягають у доведенні до об'єкту кримінального правопорушення різними способами інформації як засобу впливу з метою добитися від нього бажаної поведінки.

Бездіяльність, як діяння – це пасивна форма поведінки особи, що полягає у не вчиненні нею конкретної дії (дій), які вона мала обов'язок та можливість вчинити в конкретних умовах.

За своїми юридичними ознаками вона відповідає ознакам дії, відрізняється протилежною формою поведінки – пасивною.

Особливості бездіяльності як ознаки об'єктивної сторони:

✓ наявність у особи обов'язку діяти певним чином;

✓ наявність в конкретних умовах можливості реально діяти належним чином.

Ці дві особливості є обов'язковими умовами кримінальної відповідальності при бездіяльності.

Обов'язок особи діяти може утворювати:

✓ закон або інший нормативний акт;

✓ професійні функції або службове становище;

✓ договір;

✓ діяння особи, що створило загрозу об'єкту кримінально-правової охорони.

Бездіяльність не виключає активної поведінки особи, але вона передбачає її як спосіб ухилитися від вчинення певних дій, обов'язкових для вчинення цією особою. (Активно переховується від сплати податків – переїжджає, змінює прізвище тощо).

Ми визначили, що тільки свідомі і вольові вчинки (поведінка) людини, які утворюють психофізичну єдність її зовнішньої поведінки та психічних процесів (її внутрішнього прояву), можуть визнаватися діяннями, що є ознакою об'єктивної сторони складу будь-якого кримінального правопорушення. У тих випадках, коли поведінка (вчинки) людини не є свідомою або не є актом вираження її волі, тобто коли вона не усвідомлює суспільно небезпечної суті вчинюваного нею діяння через наявні для цього об'єктивні причини, які не давали їй такої можливості, або коли особа усвідомлювала суспільну небезпечність вчинюваного нею діяння, але через непереборну силу або непереборний фізичний примус останнє не являлось актом вираження її волі,

вказане діяння не містить кримінально-правового характеру, а значить і не може бути ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення та складу кримінального правопорушення.

Непереборна сила – це нездоланна в конкретних для особи обставинах перешкода її волевиявленню, яка може виражатися у явищах природи (повінь, снігові замети, схід снігової лавини або земляного потоку тощо), причинах наслідків технічних та техногенних аварій та катастроф (вихід з ладу по незалежним від особи причинам технічних пристроїв, наприклад, рятувальної техніки, аварія на ЧАЕС тощо). Не є вольовою поведінкою особи, яка не впоралася з управлінням транспортним засобом, в якому через прихований від контролю брак раптово відмовило рульове управління.

Непереборний фізичний примус – це протиправне фізичне насильство щодо особи (нанесення побоїв, ударів, тілесних ушкоджень, зв'язування, здавлювання, катування та інші дії), в результаті якого їй заподіюється нестерпний фізичний біль, або моральні страждання чи обмеження (позбавлення) можливості поведінки за власним волевиявленням і, як наслідок цього, позбавляє її можливості або усвідомлювати вчинювані нею діяння або керувати ними.

Непереборна сила та непереборний фізичний примус виключають кримінально протиправний характер поведінки особи, яка у такому разі не може визнаватися як діяння, що є ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Психічний примус не визнається таким, що у повній мірі позбавляє особу можливості усвідомлювати вчинюване діяння або керувати ним, але у разі його наявності, на підставі ч. 2 ст. 40 КК, може бути підставою для визнання його як таким, що було вчинене у стані крайньої необхідності – однієї з обставин, наявність якої виключає кримінально протиправність діяння, тобто на підставі ст. 39 КК.

Діяння в кримінальному праві – це завжди конкретна, заборонена кримінальним законом, вчинювана свідомо поведінка (вчинок) людини, що є суб'єктом кримінального правопорушення, безпосередньо спрямована на спричинення певних негативних наслідків об'єктам кримінально-правової охорони.

III. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення

Суспільно небезпечні наслідки кримінальних правопорушень є їх найважливішою соціальною властивістю та ознакою. Саме суспільна небезпека діяння є головною причиною його криміналізації. Будь-яке кримінальне правопорушення, незалежно від його конструкції або стадії вчинення, тягне за собою настання суспільно небезпечних наслідків. Так звані безнаслідкових кримінальних правопорушень не буває. Але сказані суспільно небезпечні наслідки у залежності від конструкції складу кримінального правопорушення, стадії, а також фактичних змін речей матеріального світу, суспільних зв'язків

можуть бути різними: руйнівний вплив на суб'єкти суспільних відносин (юридичні та фізичні особи), на матеріальні і нематеріальні цінності (речі, здоров'я, життя тощо), на соціальний зв'язок, суспільні відносини, що знаходяться під охороною кримінального закону тощо.

Суспільно небезпечний наслідок – це шкідливі зміни які настають в соціальних цінностях, що є об'єктом кримінально-правової охорони, і полягає у заподіянні в них певних негативних змін або створенні реальної загрози їх настання.

Наслідки кримінального правопорушення поділяють на:

- а) матеріального характеру;
- б) нематеріального характеру;
- в) особистісного характеру.

В науці є точка зору, за якою суспільно небезпечні наслідки поділяються лише на матеріального та нематеріального характеру. За нею:

✓ до матеріальних наслідків належить шкода, що має *особистий (фізичний) характер* (спричинення тілесних ушкоджень або заподіяння смерті людини), а також *майнова шкода* (кримінальне правопорушення и проти власності, господарські кримінальні правопорушення та ін.);

✓ до нематеріальних наслідків відносять ті, що полягають у порушенні прав або інтересів учасників суспільних відносин, охоронюваним кримінальним законом (це політичні, соціальні, організаційні).

Більш об'єктивним вбачається поділ наслідків кримінального правопорушення на 3 види:

✓ до наслідків майнового характеру відносяться ті, що тягнуть спричинення матеріальної шкоди, тобто такої, що може бути відображена у відповідному грошовому еквіваленті і у свою чергу поділяються на наслідки, що спричинили так звану позитивну шкоду або у прямих матеріальних збитках (при крадіжці або знищенні чи пошкодженні майна тощо), а також у вигляді недоотриманого доходу або втраченої вигоди;

✓ до наслідків нематеріального характеру відносяться такі шкідливі зміни, які спричиняють шкоду політичного, ідеологічного, морального та іншого характеру. Їх особливість полягає, що вони не піддаються метричній системі виміру і не можуть бути виражені ні в грошах, ні в кілограмах ні в інших кількісних іменних показниках;

✓ до наслідків особистісного характеру відносяться спричинення шкоди життю та здоров'ю людини (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, тощо).

Суспільно небезпечні наслідки, їх вид мають важливе значення для конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. В одних випадках суспільно небезпечні наслідки прямо включаються у диспозицію статті Особливої частини КК як обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення або однозначно витікає з її змісту, наприклад вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій особі (ч. 1 ст. 115) або таємне викрадення чужого майна (крадіжка), в інших – вони не включаються у диспозицію і не витікають однозначно з її змісту.

В залежності від того чи включаються суспільно небезпечні наслідки в диспозицію Особливої частини КК як обов'язкова ознака складу кримінального правопорушення, чи ні – всі кримінальні правопорушення поділяються на:

1. кримінальні правопорушення з матеріальним складом (матеріальні кримінальні правопорушення);
2. кримінальні правопорушення з формальним складом (формальні кримінальні правопорушення).

Кримінальні правопорушення з матеріальним складом – це такі кримінальні правопорушення, для виконання об'єктивної сторони яких в диспозиції КК вимагається встановлення крім суспільно небезпечного діяння ще й настання суспільно небезпечних наслідків, а також наявність між ними причинного зв'язку, при якому перша ознака виступає причиною настання наслідку. Як правило до кримінального правопорушення з матеріальним складом відносять такі, у яких наслідки настають у вигляді шкоди матеріального, майнового або фізичного характеру (вбивство, тілесні ушкодження, кримінальне правопорушення проти власності: крадіжка, грабіж, шахрайство, знищення чи пошкодження майна тощо).

Кримінальні правопорушення з формальним складом – це такі кримінальні правопорушення, для встановлення об'єктивної сторони яких диспозиція статті Особливої частини КК передбачає лише наявність суспільно небезпечного діяння (кримінально протиправної поведінки особи) і не вимагає встановлення настання будь-яких інших наслідків. Тому для утворення закінченого кримінального правопорушення, який має формальний склад, достатньо вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого диспозицією статті. І хоча, як ми визначили вже вище, суспільно небезпечні наслідки кримінального правопорушення настають у будь-якому кримінальному правопорушенні, у кримінальних правопорушеннях з формальним складом вони виносяться за межі об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Але, як правильно акцентує увагу А.О. Пінаєв, таке винесення наслідків за межі складу кримінального правопорушення необхідно розуміти як те, що не потрібним є їх кількісне визначення, а не та, що їх встановлення взагалі не є обов'язковим. Це обумовлено положеннями ч. 2 ст. 11 КК про відсутність кримінального правопорушення у разі вчинення дії або бездіяльності яка через малозначність не становить суспільної небезпеки, а також особливістю об'єкта кримінального правопорушення, що полягає у неможливості визначити кількісні показники спричиненої йому шкоди.

Значення суспільно небезпечних наслідків:

1. як підстава криміналізації (декриміналізації) діянь;
2. як ознака відмежування кримінального правопорушення від інших правопорушень;
3. враховується при призначенні покарання судом.

Для матеріальних кримінальних правопорушень:

1. для визначення наявності складу кримінального правопорушення;

2. для кваліфікації кримінального правопорушення і його відмежування від суміжних кримінальних правопорушень;

3. для вирішення питання про кримінальну відповідальність при посяганні за відсутності наслідків:

а) замах на кримінальне правопорушення при прямому умислу;

б) відсутність складу кримінального правопорушення при інших формах вини, якщо у законі не передбачена відповідальність за кримінальне правопорушення з іншими формами вини.

Суспільно небезпечні наслідки – це обов'язкова об'єктивна ознака будь-якого кримінального правопорушення як явища об'єктивної дійсності. Для кримінальних правопорушень, які сформульовані за конструкцією як кримінальні правопорушення з матеріальним складом, суспільно небезпечні наслідки виступають обов'язковою ознакою об'єктивної сторони як елементу складу кримінального правопорушення, і можуть виражатися у настанні негативних наслідків майнового або особистісного характеру для об'єктів кримінально-правової охорони. Їх встановлення і визначення є об'єктом доказування по кримінальній справі і обов'язковою умовою підстави настання кримінальної відповідальності.

IV. Причинний зв'язок між діянням (дією або бездіяльністю) і суспільно небезпечними наслідками

Причинний зв'язок між діянням (причиною) та наслідками є категорією філософською, яка є об'єктивною, а тому існує незалежно від свідомості і волі людини, а лише пізнається нею.

Причинний зв'язок у кримінальному праві – це об'єктивно існуючий зв'язок між суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю як причиною) та суспільно небезпечними наслідками (наслідком), коли діяння викликає (породжує) настання суспільно небезпечного наслідку.

Тобто причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення підлягає встановленню у кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом. Його встановлення у кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом є обов'язковим. Для цього необхідно штучно (уявно) ізолювати причину і наслідок (діяння і суспільно небезпечний наслідок) від інших обставин. Причинний зв'язок має місце лише у випадку, коли діяння виступає необхідною умовою, без якої неможливе настання наслідку.

Вимоги щодо встановлення наявності причинного зв'язку:

а) діяння у часі завжди передує наслідку;

б) діяння як причина повинна викликати (породжувати) наслідок, при цьому дія безпосередньо викликає наслідок, а бездіяльність – опосередковано (через дії інших сил і засобів), завдяки бездіяльності особи;

в) діяння виступає головною, визначальною умовою настання наслідку;

г) діяння неминуче викликає настання цього наслідку.

Випадкові причинні зв'язки між діями та наслідком не мають кримінально-правового наслідку.

Види причинних зв'язків, які мають кримінально-правове значення:

- а) причинний зв'язок безпосереднього заподіяння (прямий);
- б) опосередкований необхідний причинний зв'язок (через інші засоби, неосудних осіб, тварин тощо);
- в) необхідний причинний зв'язок при співучасті (організатор, підбурювач, пособник, виконавець, наслідок);
- г) необхідний причинний зв'язок за наявності особливих умов.

V. Місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення кримінального правопорушення

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це сукупність прийомів і методів, що використовуються при вчиненні кримінального правопорушення (фізичне або психічне насильство або погроза насильства, обман, зловживання довірою, жорстокий та ін.).

Спосіб вчинення кримінального правопорушення як ознака об'єктивної сторони складу, виступає як обов'язкова ознака складу кримінального правопорушення у випадках, коли він:

а) прямо зазначений у законі, наприклад, насильство, небезпечне для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або погроза застосування такого насильства в складі розбою (ст. 187 КК), обман чи зловживання довірою в складі шахрайства (ст. 190 КК);

б) однозначно впливає із змісту закону, про що свідчить характер дії, опис якої містить диспозиція статті. Так, способом погрози вчинити вбивство є психічне насильство (ст. 129 КК), способом завідомо неправдивого показання (ст. 384 КК) – обман тощо.

Спосіб має важливе кримінально-правове значення. Якщо він є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, то його встановлення в справі є необхідним. Відсутність даного способу виключає склад кримінального правопорушення. Наприклад, передбачений у ст. 120 КК (доведення до самогубства) склад кримінального правопорушення є відсутнім, якщо не було жорстокого поводження з потерпілим чи систематичного приниження його людської гідності, шантажу або примусу до вчинення протиправних дій. Спосіб має істотне значення для правильної кваліфікації кримінального правопорушення, його аналіз дає можливість зробити висновок про інші ознаки й елементи складу кримінального правопорушення. Спосіб важливий для диференціації кримінальної відповідальності. Так, залежно від способу вчинення кримінального правопорушення диференціюється відповідальність за корисливі кримінальні правопорушення проти власності (статті 185-191 КК). Спосіб впливає на створення кваліфікованих чи особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень, а також на виділення спеціальних норм КК. Наприклад, вбивство, вчинене з особливою жорстокістю

чи способом, небезпечним для життя багатьох осіб (пункти 4, 5 ч. 2 ст. 115 КК), є спеціальною нормою стосовно умисного вбивства (ч. 1 ст. 115 КК).

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, які використовуються особою в процесі здійснення суспільно небезпечного діяння на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини. У кримінально-правовій літературі по-різному визначається, чи належить спосіб вчинення кримінального правопорушення як факультативну ознаку об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Здебільшого науковці розглядають спосіб вчинення кримінального правопорушення як факультативну ознаку об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Віднесення способу вчинення кримінального правопорушення до числа факультативних ознак не зменшує його значення, оскільки якщо він визначений у конкретному складі кримінального правопорушення, то стає для такого складу обов'язковим. Способи вчинення кримінального правопорушення характеризують кримінальні правопорушення різних видів, в основі яких лежать відповідні форми суспільно небезпечної поведінки. Тим самим спосіб дозволяє індивідуалізувати, відрізнити одне кримінальне правопорушення від інших.

Спосіб як ознака об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення може бути обставиною, яка, без зміни кваліфікації, обтяжує покарання (п. 9,10,11,12 ч. 2 ст. 67 КК).

Для вчинення кримінальних правопорушень винні особи нерідко використовують засоби і знаряддя: зброю, технічні пристосування, механізми, підроблені документи та ін. У цих випадках винний застосовує закладені в засобах вчинення кримінального правопорушення додаткові можливості, що можуть істотно посилювати інтенсивність і вражаючий ефект дії. Такі способи вчинення кримінальних правопорушень завжди свідчать про підвищену небезпечність як дії, так і особи, що її вчинила.

Засоби і знаряддя вчинення кримінального правопорушення – це технічні пристосування, механізми, зброя, інструмент, інші предмети, а також документи, властивості яких винна особа використовує для посилення інтенсивності впливу на об'єкт або предмет кримінального правопорушення, чим підвищується суспільна небезпека кримінального правопорушення та особи, яка його вчиняє.

Засоби вчинення кримінального правопорушення слід відрізнити від предмета кримінального правопорушення, під яким розуміють предмети матеріального світу, у зв'язку з якими чи з приводу яких вчиняється кримінальне правопорушення. Предмет, як відомо, нерозривно пов'язаний з об'єктом кримінального правопорушення, завжди перебуває в статичному стані. Засоби ж перебувають у динамічному стані, забезпечують здійснення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони, у тому числі і вплив на предмет кримінального правопорушення.

Засоби вчинення кримінального правопорушення, в одних випадках, істотно полегшують вчинення кримінального правопорушення, в інших – без

них це взагалі неможливо. Засоби є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, коли вони безпосередньо вказані в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно випливають з її змісту. Так, зброя є обов'язковою ознакою складу бандитизму (ст. 257 КК); вогнепальна чи холодна зброя або інші предмети, спеціально пристосовані чи заздалегідь приготовлені для нанесення тілесних ушкоджень, є обов'язковими (в альтернативі) ознаками особливо злісного хуліганства (ч. 4 ст. 296 КК). Причому знаряддя вчинення кримінального правопорушення можуть виступати як ознака основного складу або кваліфікуючого, наприклад транспортні засоби в складі незаконного полювання (ч. 2 ст. 248 КК), або ж навіть ознаками особливо кваліфікуючого складу (ч. 4 ст. 296 КК).

Отже, під знаряддями розуміються предмети, використовуючи які особа вчиняє фізичний вплив на певні матеріальні об'єкти (наприклад, вогнепальна і холодна зброя, транспортні засоби). Іншими засобами вчинення кримінального правопорушення можуть бути, наприклад, підроблені документи; при цьому, знаряддя кримінального правопорушення можуть виступати не тільки необхідною ознакою складу кримінального правопорушення (зброя при вчиненні бандитизму – ст. 257 КК), а й кваліфікуючою (наприклад, транспортні засоби при вчиненні незаконного полювання – ч. 2 ст. 248 КК) або особливо кваліфікуючою (вогнепальна чи холодна зброя при вчиненні хуліганства – ч. 4 ст. 296 КК).

Інші знаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, характеризують умови його вчинення

До них відносяться: місце вчинення кримінального правопорушення; час вчинення кримінального правопорушення; обстановка вчинення кримінального правопорушення.

Місце вчинення кримінального правопорушення – це певна територія або інше місце, де відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки в результаті вчинення суспільно небезпечних діянь.

Має значення для визначення юрисдикції закону про кримінальну відповідальність. Характеризує суспільну небезпечність кримінального правопорушення та особи.

У статтях Особливої частини КК місце вчинення кримінального правопорушення в одних випадках визначається як територія України (статті 268, 334 КК), повітряний простір (ст. 282 КК), економічна зона України (ст. 243 КК); в других – воно використовується як географічне поняття, наприклад, море, внутрішні морські і територіальні води (ст. 243 КК), атмосферне повітря (ст. 241 КК), водні об'єкти (ст. 242 КК), вода (ст. 242 КК), земля (ст. 239 КК), надра (ст. 240 КК), континентальний шельф (ст. 244) тощо; у третіх – під ним розуміють певну територію, на якій людина проживає чи займається виробничою або іншою діяльністю, наприклад, житло, інше приміщення чи сховище (статті 185, 186, 187 КК), річкове, морське або повітряне судно (ст. 278), транспортні комунікації (ст. 279 КК), вибухонебезпечні підприємства, вибухонебезпечні

цехи (ст. 273 КК) тощо. Іноді це місце, де відбуваються певні події чи певні дії виняткового характеру, наприклад, поле бою (статті 429, 432 КК), район бойових дій (ст. 433 КК). У деяких складах місце вчинення кримінального правопорушення визначається як територія, на яку поширюється чітко визначений правовий режим, наприклад, державний кордон України (ст. 331 КК), митний кордон України (ст. 201 КК), заповідники, території й об'єкти природно-заповідного фонду (при незаконному полюванні – ст. 248 КК), місця обмеження волі (ст. 390 КК), місця позбавлення волі (ст. 393 КК), виправні установи (статті 391, 392 КК) спеціалізовані лікувальні заклади (ст. 394 КК) тощо. У деяких випадках місце вчинення кримінального правопорушення виступає як кваліфікуюча ознака. Це, наприклад, розбій, вчинюваний щодо населення в районі воєнних дій (ч. 2 ст. 433 КК)

Часом вчинення кримінального правопорушення визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності (ч.3 ст.4 КК).

У статтях Особливої частини КК час вчинення кримінального правопорушення як ознака об'єктивної сторони описується дуже рідко. Разом з тим встановлення часу вчинення кримінального правопорушення по кожній справі має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі (статті 4, 5).

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється злочин.

В одних випадках обстановка вказує на ті умови, у яких відбувається діяння, наприклад, вчинення військового кримінального правопорушення в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 402, ч. 3 ст. 403, ч. 3 ст. 404 КК), протиправні дії військовослужбовця, що перебуває в полоні (ст. 431 КК), неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст. 285 КК); в інших же – обстановка вказує на умови, у яких перебуває потерпілий, наприклад, залишення в небезпеці (ст. 135 КК), ненадання допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350 КК). Обстановка вчинення кримінального правопорушення іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і виступає як *кваліфікуюча ознака* (наприклад, військове кримінальне правопорушення у бойовій обстановці). В інших випадках вона створює *привілейований склад* кримінального правопорушення. Це вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони (статті 118, 124 КК), де обстановка – посягання з боку того, хто посягає, – визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання. В усіх зазначених випадках обстановка вчинення кримінального правопорушення є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони.

Питання до самоконтролю:

1. Розкрийте зміст поняття «об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення».
2. Назвіть та охарактеризуйте форми діяння.
3. Що є суспільно-небезпечними наслідками кримінального правопорушення?
4. Розкрийте сутність причинного зв'язку між діянням і наслідками.
5. Назвіть факультативні ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

ТЕМА 8. СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Мета лекції полягає в засвоєнні поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» та ознайомлення з ознаками суб'єктів кримінального правопорушення; засвоєння поняття «спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення»; засвоєння понять «неосудність» і «обмежена осудність», розгляд критеріїв визначення неосудності та обмеженої осудності, набуття уявлення про відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені у стані сп'яніння, розгляд видів сп'яніння.

План:

- I. Поняття та ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення.
- II. Вік кримінальної відповідальності.
- III. Поняття неосудності та її критерії.
- IV. Обмежена осудність.
- V. Відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені в стані сп'яніння.

Перелік ключових термінів і понять: суб'єкт кримінального правопорушення, осудність, вік людини, спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, службова особа, неосудність, медичний критерій, юридичний критерій, хронічна психічна хвороба, тимчасовий розлад психічної діяльності, слабоумство, інший хворобливий стан психіки, обмежена осудність, стан сп'яніння, фізіологічне сп'яніння, патологічне сп'яніння.

I. Поняття та ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення

Питання про суб'єкта кримінального правопорушення, по суті справи, є питанням про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення і підлягає кримінальній відповідальності. Це впливає і з назви розділу IV Загальної частини КК: «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)».

Ч. 1 ст. 18 визначає, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність». Суб'єкт кримінального правопорушення – один з чотирьох елементів складу кримінального правопорушення, без наявності якого (як і без кожного з інших трьох елементів) певна дія або бездіяльність не можуть бути визнані кримінальним правопорушенням, а отже не може наставати кримінальна відповідальність.

Законодавець встановлює три обов'язкові ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, які характеризують його в сукупності, а саме суб'єктом кримінального правопорушення може бути лише:

- ✓ фізична особа;
- ✓ осудна особа;
- ✓ особа, котра досягла віку, з якого за дане кримінальне правопорушення настає кримінальна відповідальність.

Вони є обов'язковими ознаками будь-якого складу кримінального правопорушення, і відсутність однієї з них означає відсутність у діянні особи складу кримінального правопорушення.

«Фізична особа» – суб'єктом кримінального правопорушення можуть бути громадяни України, особи без громадянства (апатриди) та іноземці. Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних співробітників та інших громадян, які відповідно до міжнародних угод і чинного законодавства не підлягають юрисдикції українського суду, розв'язуються дипломатичним шляхом (ст. 6 ККУ).

Суб'єктом кримінального правопорушення не можуть бути померлі особи, які перед тим вчинили кримінальне правопорушення, тварини, предмети чи сили природи.

Обмеження кола можливих суб'єктів кримінального правопорушення фізичними особами означає, що суб'єктами кримінального правопорушення за українським кримінальним правом не можуть бути юридичні особи (підприємства, установи, організації, політичні партії тощо). Визнання останніх суб'єктами кримінальної відповідальності не відповідає принципам кримінального права – особистої (індивідуальної) відповідальності особи за вчинене кримінальне правопорушення та наявності вини. За кримінально протиправні діяння, що мали місце у процесі діяльності юридичної особи, відповідає винна фізична особа, яка вчинила такі діяння.

Наприклад: за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій кримінальну відповідальність несуть прокурор, слідчий, дізнавач або працівник підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність (ст. 373 КК).

Пропозиції, які зустрічалися в юридичній літературі, стосовно передбачення в новому КК кримінальної відповідальності юридичних осіб, не дістали підтримки законодавця, разом з тим, до тексту КК введено розділ XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», який передбачає наступні заходи кримінально-правового характеру, що можуть застосовуватись до юридичних осіб: штраф, конфіскація майна, ліквідація.

«Осудна особа» – суб'єктом кримінального правопорушення може бути не всяка фізична особа, а тільки осудна. В законі поняття осудної особи визначено в ч.1 ст.19 ККУ, як такої, що «під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними».

Неосудні особи позбавлені такої здатності і тому не можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення, не при яких умовах не можуть бути визнанні винними і відповідати за вчинені ними суспільно-небезпечні діяння.

Згідно з КК особа, які визнана судом *обмежено осудною*, тобто така яка під час вчинення кримінального правопорушення, через наявний у неї психічний розлад, не була здатною повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними, підлягають кримінальній відповідальності, тобто є суб'єктами кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 20 ККУ).

Отже, **осудність** – це здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Кримінальне правопорушення завжди є актом поведінки свідомо діючої особи.

Здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) означає правильне розуміння фактичних об'єктивних ознак кримінального правопорушення (об'єкта, суспільне небезпечного діяння, обстановки, часу і місця, способу його вчинення, його суспільне небезпечних наслідків). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) повинна бути пов'язана зі здатністю контролювати, керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля взаємозалежні і лише в сукупності визначають характер поведінки особи в конкретній ситуації.

Питання про осудність особи виникає тільки у зв'язку з вчиненням нею кримінального правопорушення. Саме щодо нього необхідно з'ясувати, чи здатна особа правильно оцінювати суспільне небезпечний характер вчиненого діяння, його суспільне небезпечні наслідки і керувати своїми діями (бездіяльністю).

Стан осудності – це норма, типовий стан психіки людини, характерний для її певного віку. На практиці питання про встановлення осудності виникає тільки при наявності сумнівів у психічній повноцінності особи, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільне небезпечне діяння. Із станом осудності пов'язане і досягнення (реалізація) мети покарання. Відповідно до ч. 2 ст. 50 покарання «має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами». Тільки осудна особа здатна правильно усвідомлювати сутність скоєного кримінального правопорушення, а тому розуміти обґрунтованість і справедливність призначеного покарання. Лише за таких умов призначене покарання багато в чому визначає подальшу поведінку засудженого, спонукає його не вчинювати нових кримінальних правопорушень.

Важливість встановлення осудності особи обумовлена тим, що осудність є передумовою вини, а без доведення вини не може бути кримінальної відповідальності і покарання.

«Особа, котра досягла віку, з якого за дане кримінальне правопорушення настає кримінальна відповідальність» – суб'єктом кримінального правопорушення може бути тільки особа, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність за протиправні діяння (ст.22 ККУ).

Навіть у психічно здорової людини зазначена здатність свідомості і волі виникає лише при досягненні певного віку. Саме тому КК встановлює

конкретний вік, з якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років, а особи віком від 14 до 16 років можуть бути суб'єктом кримінального правопорушення лише у разі вчинення ними кримінальних правопорушень, що перелічені у ч. 2 ст. 22. Діти до 14 років не підлягають кримінальній відповідальності. Цей вік визначається саме до часу вчинення кримінального правопорушення. Тому дуже важливо при розслідуванні і розгляді кримінальної справи встановити точний вік особи (число, місяць, рік народження). У тому ж разі, коли відсутні документи, що підтверджують вік, необхідне проведення судово-медичної експертизи. У ряді випадків кримінальна відповідальність можлива лише за кримінальні правопорушення, вчинені повнолітніми особами, тобто особами, які досягли 18-річного віку, бо за характером цих кримінальних правопорушень їх фактично не можуть вчинити неповнолітні. До таких кримінальних правопорушень слід віднести, *наприклад*, ухилення від призову на строкову військову службу (ст.335 ККУ), втягнення неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність (ст. 304 ККУ).

Скоєння суспільно небезпечного діяння особою, яка не досягла на час вчинення кримінального правопорушення визначеного законом віку, свідчить про відсутність суб'єкта кримінального правопорушення, а, отже, про відсутність складу кримінального правопорушення, внаслідок чого виключається і кримінальна відповідальність.

Загальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення не згадуються в диспозиціях норм Особливої частини КК, оскільки є обов'язковими для всіх складів кримінальних правопорушень.

Поряд з поняттям загального суб'єкта КК передбачає і поняття спеціального суб'єкта. Частина 2 ст. 18 визначає, що спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є *фізична осудна особа, то вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа*. Таким чином, спеціальний суб'єкт – це особа, яка крім обов'язкових загальних ознак (фізична осудна особа, яка досягла певного віку) має додаткові спеціальні (особливі) ознаки, передбачені в статті Особливої частини для суб'єкта конкретного складу кримінального правопорушення. У ряді випадків закон передбачає відповідальність осіб, наділених, окрім загальних ознак суб'єкта, додатковими ознаками, що характеризують відповідну особу як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Ці ознаки конкретного складу кримінального правопорушення або прямо названі в диспозиції відповідної норми КК, або визначаються шляхом тлумачення цієї чи інших норм КК. Інколи ознаки *спеціального суб'єкта* вказані в окремій нормі (наприклад, поняття службової особи визначається не лише в ст. 18, а й у примітці до ст. 364).

Ст. 18 містить поняття одного зі спеціальних суб'єктів кримінального правопорушення – службової особи. Службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників

влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів.

Відсутність ознак спеціального суб'єкта, передбачених конкретним складом кримінального правопорушення, виключає кримінальну відповідальність за це кримінальне правопорушення. В одних випадках така відповідальність не настає взагалі, а в інших настає за іншими статтями КК.

За своїм змістом ознаки спеціального суб'єкта досить різноманітні. їх можна об'єднати у три великі групи:

1) *ознаки, що характеризують соціальну роль і правове становище суб'єкта*: громадянство (громадянин України, особа без громадянства чи іноземець), професія, вид діяльності, характер виконуваної роботи (лікар, капітан судна тощо); участь у судовому процесі (свідок, потерпілий, експерт, перекладач); судимість;

2) *фізичні властивості суб'єкта*: вік, стать, стан здоров'я і працездатність суб'єкта;

3) *взаємовідносини суб'єкта з потерпілим*: родинні відносини суб'єкта з потерпілим або іншими особами (батько, мати, інші родичі), _службові відносини (підлеглий, начальник), _інші відносини (особа, від якої потерпілий залежить матеріально, тощо).

Наприклад:

✓ суб'єктом державної зради (ст. 111) може бути лише громадянин України, в той час як суб'єктом шпигунства (ст. 114) не є громадянин України, оскільки шпигунство, скоєне громадянином України, охоплюється ст. 111 або 330;

✓ суб'єктом ненадання допомоги хворому (ст. 139) або неналежного виконання професійних обов'язків (ст. 140) може бути лише медичний чи фармацевтичний працівник;

✓ особливу небезпеку у перешкоджанні здійсненню виборчого права становить ситуація, коли ці діяння вчиняє член виборчої комісії, який є спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 157.

У чинному Кодексі містяться цілі розділи, майже всі статті яких присвячені відповідальності за кримінальні правопорушення, вчинені спеціальними суб'єктами: розд. XI – про кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту (працівники транспорту), розд. XVII – про кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг (службові особи), розд. XIX – про кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військовослужбовці).

У багатьох випадках суб'єкти кримінальних правопорушень визначаються за побічними ознаками або ознаками, які треба доводити. *Наприклад*, вчинення кримінального правопорушення представником влади (ч. 3 ст. 109; ч. 2 ст. 110), скоєння вбивства особою, яка раніше вчинила вбивство (п.13 ч. 2 ст. 115) тощо.

Іноді специфічність суб'єкта впливає з самого тексту статті, хоча про суб'єкта в ній зовсім нічого не говориться. *Наприклад*, немає сумніву, що суб'єктом планування, підготовки, розв'язування та ведення агресивної війни можуть бути особи, що належать до дуже вузького кола, хоча хто саме – у статті не згадується.

Суб'єкт кримінального правопорушення – це конкретна особа, якій притаманні певні соціальні властивості, їх сукупність утворює індивідуальний образ людини, який охоплюється поняттям «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення».

Однак в науковій спільноті існують думки про те що розглядаючи при характеристиці суб'єкта кримінального правопорушення тільки такі властивості як вік і осудність ми одержуємо неповне уявлення про людину і її можливості. Наприклад, д.ю.н. професор Трубников Василь Михайлович пропонує доповнити характеристику суб'єкта кримінального правопорушення ще такими ознаками як «інші психічні властивості індивіда (темперамент, спрямованість, характер, здібності)».

Таким чином, суб'єкт кримінального правопорушення – фізична, осудна особа, яка на момент вчинення кримінального правопорушення досягла віку кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 18 КК). До ознак суб'єкта кримінального правопорушення відносять:

1. суб'єктом кримінального правопорушення може бути тільки фізична особа;
2. її осудність;
3. досягнення нею певного віку.

Додаткові ознаки суб'єкта можуть бути ознаками спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Наприклад, фах, громадянство, посада, родинні стосунки та інші.

II. Вік кримінальної відповідальності

У частині 1 ст. 22 прямо зазначено, що «кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років». Цей вік називають загальним віком кримінальної відповідальності. У частині 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності – чотирнадцять років – за окремі, прямо перелічені законом кримінальні правопорушення. Серед цих кримінальних правопорушень зазначені, наприклад, такі, як: умисні вбивства (статті 115-117 КК), умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121; частини 3 статей 345, 346, 350, 377, 398); диверсія (ст. 113), бандитизм (ст. 257), згвалтування (ст. 152), крадіжка, грабіж і розбій (статті 185, 186, 187) і деякі інші. Передбачений ч. 2 ст. 22 КК перелік кримінальних правопорушень, за які настає відповідальність з чотирнадцяти років, є вичерпним.

Аналіз цих кримінальних правопорушень дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності за дві групи кримінальних правопорушень:

- а) насильницькі кримінальні правопорушення;
- б) майнові кримінальні правопорушення.

В основу зниження віку кримінальної відповідальності за ці кримінальні правопорушення покладені такі критерії:

1) рівень розумового розвитку, свідомості особи, який свідчить про можливість уже в чотирнадцять років усвідомити суспільну небезпечність і протиправність кримінальних правопорушень, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК;

2) значну поширеність більшості з цих кримінальних правопорушень серед підлітків;

3) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих кримінальних правопорушень.

Особа у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років не відповідає за кримінальні правопорушення, за які встановлюється відповідальність з шістнадцяти років, навіть якщо вона брала в них участь як співучасник. У цих випадках особа у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років може нести відповідальність тільки коли в його конкретних діях містяться ознаки іншого кримінального правопорушення, за яке законом встановлена відповідальність з чотирнадцяти років. Наприклад, якщо неповнолітній у віці до шістнадцяти років бере участь разом з іншими особами, що досягли шістнадцяти років, у такому кримінальному правопорушенні як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань шляхом насильства, небезпечного для життя і

здоров'я (ч. 3 ст. 355), то він може відповідати тільки за вчинення, наприклад, тяжкого тілесного ушкодження за ст. 121.

Висновок до питання:

Таким чином, вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність є досягнення особою на момент вчинення кримінального правопорушення 16 років. Лише в окремих випадках, які чітко передбачені ч. 2 ст. 22 КК кримінальна відповідальність настає з 14 років.

III. Поняття неосудності та її критерії

Поняття неосудності є похідним від поняття осудності, бо воно виступає як його антипод. Особа, яка перебуває в стані неосудності, не підлягає кримінальній відповідальності і покаранню за скоєне суспільне небезпечне діяння, оскільки вона не є суб'єктом кримінального правопорушення.

У частині 2 ст. 19 дається законодавче визначення поняття неосудності, з якого випливає, що неосудною визнається така особа, яка під час вчинення суспільне небезпечного діяння, передбаченого КК, «не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки».

Наведену в законі сукупність ознак, що характеризують неосудність, називають *формулою неосудності*. Причому до цієї формули включені як медичні, так і юридичні ознаки (критерії). У науці кримінального права така формула дістала назву змішаної формули неосудності. Поєднавши в цій формулі медичні та юридичні ознаки, законодавець у такий спосіб увів поняття неосудності в чіткі, суворо окреслені законом рамки. Закріплені в законі ознаки є однаково обов'язковими як для експертів, так і для юристів при вирішенні питання про неосудність конкретної особи.

Відповідно до ст. 19 неосудність (як, до речі, і осудність) визначається тільки щодо часу вчинення особою суспільне небезпечного діяння і тільки у зв'язку з ним. Неприпустимо за межами такого діяння порушувати питання про неосудність або осудність особи.

Як уже зазначалося, у КК поняття неосудності трактується за допомогою двох критеріїв: *медичного (біологічного) і юридичного (психологічного)*.

Медичний критерій окреслює всі можливі психічні захворювання, що істотно впливають на свідомість і волю людини. У частині 2 ст. 19 зазначені чотири види психічних захворювань: а) хронічна психічна хвороба; б) тимчасовий розлад психічної діяльності; в) недоумство; г) інший хворобливий стан психіки.

Хронічна психічна хвороба – досить поширений вид захворювання психіки. До цих захворювань належать: шизофренія, епілепсія, параноя, прогресивний параліч, маніакально-депресивний психоз та ін. Усі ці хвороби є

прогресуючими, важко виліковними чи взагалі невиліковними. Хоча і при цих захворюваннях можливі так звані світлі проміжки.

Тимчасовим розладом психічної діяльності визнається гостре, нетривале психічне захворювання, що відбувається у вигляді нападів. Це захворювання раптово виникає (часто як наслідок тяжких душевних травм) і за сприятливих обставин раптово минає. До таких захворювань належать різного роду патологічні афекти, алкогольні психози, біла гарячка та ін.

Недоумство (олігофренія) – найтяжче психічне захворювання (психічне каліцтво). Воно є постійним, природженим видом порушення психіки, що вражає розумові здібності людини. Існують три форми слабоумства: ідіотія (найбільш глибокий ступінь розумового недорозвитку), імбецильність (менш глибокий), дебільність (найлегша форма). Таким чином, ці захворювання різняться між собою різною тяжкістю вираження хвороби.

Під **іншим хворобливим станом** психіки розуміють такі хворобливі розлади психіки, що їх не охоплюють раніше названі три види психічних захворювань. До них належать важкі форми психастенії, явища абстиненції при наркоманії (наркотичне голодування) та ін. Це не психічні захворювання в чистому вигляді, але за своїми психопатичними порушеннями вони можуть бути прирівняні до них.

Для наявності медичного критерію неосудності досить встановити, що на час вчинення суспільне небезпечного діяння особа страждала хоча б на одне із зазначених захворювань. Інші можливі психічні стани, які негативно впливають на поведінку особи, наприклад фізіологічний афект, не виключають осудності. У певних випадках вони можуть розглядатися лише як обставини, що пом'якшують відповідальність (наприклад, стан сильного душевного хвилювання при умисному вбивстві – ст. 116).

Встановлення медичного критерію ще не дає підстав для висновку про неосудність особи на час вчинення суспільне небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом. Наявність медичного критерію є лише підставою для встановлення критерію юридичного, який остаточно визначає стан неосудності.

Юридичний критерій неосудності виражається в нездатності особи під час вчинення суспільне небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними саме внаслідок наявності психічного захворювання, тобто критерію медичного.

У частині 2 ст. 19 юридичний критерій неосудності виражений двома ознаками: 1) **інтелектуальною** – особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність); 2) **вольовою** – особа не могла керувати ними. Під «своїми діями» (бездіяльністю) мають на увазі не будь-яку поведінку психічно хворого, а тільки ті його суспільне небезпечні дії (бездіяльність), що передбачені певною статтею КК.

Інтелектуальна ознака критерію неосудності знаходить свій вияв, по-перше, в тому, що особа не здатна усвідомлювати фактичну сторону, тобто не розуміє справжнього змісту своєї поведінки (не розуміє, що скоює вбивство,

підпалює будинок і т. ін.), а тому не може розуміти і його суспільну небезпечність. Так, душевнохвора мати під час купання своєї малолітньої дитини вводила їй в тіло звичайні швейні голки, думаючи, що таким чином вона вилікує її від тяжкої недуги. Зрештою це призвело до смерті дитини, а в її тілі було знайдено понад сорок голок.

По-друге, інтелектуальна ознака знаходить свій вияв ще і в тому, що особа не здатна усвідомлювати того, що її дія має суспільне небезпечний характер. У ряді випадків це не виключає того, що особа при цьому розуміє фактичну сторону своєї поведінки. Так, хворий, який страждає на олігофренію, підпалив у вечірній час сарай сусіда для того, щоб освітити вулицю, де розважалася молодь. Тут він розумів фактичну сторону своїх дій, однак внаслідок психічного захворювання не усвідомлював їх суспільної небезпечності.

Вольова ознака критерію неосудності свідчить про такий ступінь руйнування психічною хворобою вольової сфери людини, коли вона не може керувати своїми діями (бездіяльністю).

Відомо, що вольова сфера людини завжди органічно пов'язана зі сферою свідомості. Тому у всіх випадках, коли особа не усвідомлює своїх дій (бездіяльності), вона не може і керувати ними.

Однак можливі й інші ситуації, коли особа усвідомлює фактичну сторону свого діяння, може усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій та їх наслідків, проте не може керувати своєю поведінкою. Такий стан спостерігається в піроманів, kleptomанів, наркоманів у стані абстиненції та ін. Ці хворі можуть цілком зберігати здатність усвідомлювати фактичну сторону діяння, що вчиняється, і навіть розуміти його суспільну небезпечність, однак вони втрачають здатність керувати своїми вчинками. Піроман, наприклад, під час підпалу житлового будинку розуміє фактичну сторону своєї поведінки, правильно оцінює суспільну небезпечність діяння і його наслідків, однак він не може керувати своїми діями. Також не може утримати себе і kleptomан, коли трапляється нагода, від спокуси вчинити крадіжку чужого майна.

Зазначені особливості інтелектуальної і вольової ознак зумовили те, що в кримінальному законі (ч. 2 ст. 19) вони розділені між собою сполучником «або». У такий спосіб законодавець підкреслив не тільки їх відносну самостійність, але, головне, він закріпив їх рівне значення при визначенні неосудності особи.

Отже, юридичний критерій містить у собі ознаки, що визначають тяжкість захворювання, глибину враження психіки, ступінь впливу психічного захворювання на здатність усвідомлювати характер вчинюваного діяння, його наслідки і керувати своїми вчинками. Це свідчить про нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв, що й обумовило необхідність у ч. 2 ст. 19 закріпити змішану формулу неосудності.

У літературі зазначається, що юридичний критерій неосудності відіграє подвійну роль:

1) визначає справжній зміст неосудності, бо тільки він дозволяє визначити, чи усвідомлювала особа в момент вчинення суспільне небезпечного діяння свої дії (бездіяльність) і чи могла вона в цей момент керувати ними;

2) встановлює межі дії медичних критеріїв і таким чином проводить межу між осудністю і неосудністю.

Отже, особа може бути визнана неосудною тільки тоді, коли встановлена одна з ознак юридичного критерію на підставі хоча б однієї з ознак медичного критерію.

Відповідно до закону особа, яка визнана неосудною, не підлягає кримінальній відповідальності незалежно від тяжкості вчиненого нею суспільне небезпечного діяння. До такої особи, на підставі ч. 2 ст. 19, можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, передбачені ст. 94. Такі заходи не є кримінальним покаранням, однак, на відміну від звичайного психіатричного лікування, є примусовими і спрямовані як на лікування хворого, так і на охорону суспільства і держави від можливого повторення ним нових суспільне небезпечних діянь.

Як уже було сказано, неосудність особи характеризує її психічний стан на час вчинення суспільне небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом.

Однак на практиці мають місце випадки, коли особа під час вчинення кримінального правопорушення була осудною, але після його вчинення до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Застосування покарання до такої особи, по-перше, суперечило б принципу гуманізму, а по-друге, не могло б забезпечити досягнення мети покарання.

Частина 3 ст. 19 саме і передбачає таку ситуацію. У ній сказано, що не підлягає покаранню особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Згідно з законом (ч. 3 ст. 19) до такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, а після одужання вона (на відміну від особи, визнаної неосудною) може підлягати покаранню на загальних засадах (ч. 4 ст. 95).

IV. Обмежена осудність

Стаття 20 передбачає, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом *обмежено осудною*, тобто така, яка під час вчинення кримінального правопорушення через психічний розлад повною мірою не здатна була усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і (або) керувати ними.

Виходячи зі змісту закону, можна зробити такі висновки: 1) обмежена осудність пов'язана з наявністю в суб'єкта певного психічного розладу, психічної аномалії; 2) внаслідок цього психічного стану особа не повною мірою здатна усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність вчиненого діяння. Однак, на відміну від неосудної особи, здатність усвідомлювати свої дії

(бездіяльність) і (або) керувати ними не виключається; 3) обмежена осудність не виключає осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта, а отже, не виключає і кримінальної відповідальності за вчинене.

Значення обмеженої осудності полягає в тому, що вона враховується судом при призначенні покарання і є підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Висновок до питання:

Таким чином, особа визнається обмежено осудною, у випадку якщо вона під час вчинення кримінального правопорушення через психічний розлад повною мірою не здатна була усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Така особа підлягає кримінальній відповідальності, але її стан враховується судом.

V. Відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені в стані сп'яніння

Пияцтво, наркоманія, токсикоманія є тим соціальним злом, що прямо пов'язане з кримінальною протиправністю.

Звичайно, ступінь сп'яніння при скоєнні кримінального правопорушення буває різним. Нерідко особи, що вчинили кримінальні правопорушення у стані сильного сп'яніння, посилаються на те, що зовсім не пам'ятають, як вчинили кримінальне правопорушення і чим були зумовлені їхні дії. Зловживання спиртними напоями, як і наркотичними чи іншими одурманюючими речовинами, і справді знижує самоконтроль людини, розвиває моральну нестійкість, корисливі й агресивні мотиви, у неї з'являється нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних антисоціальних цілей. Мозок людини, отруєний такими речовинами, завжди дає негативні збої у своїй діяльності.

У зв'язку з цим і виникає питання про осудність або неосудність особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані алкогольного, наркотичного чи психотропного сп'яніння, і про правомірність її притягнення до кримінальної відповідальності.

У статті 21 це питання вирішене однозначно: «Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності». Таким чином, за загальним правилом, стан сп'яніння незалежно від його ступеня не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Така позиція закону має принципово важливе значення для профілактики і попередження кримінальних правопорушень, що вчиняються у стані сп'яніння.

Цей висновок ґрунтується на тому, що при звичайному фізіологічному сп'янінні відсутній медичний критерій – психічне захворювання, а тому немає підстави для визнання особи неосудною. При фізіологічному сп'янінні не настають ті істотні зміни в психічному стані особи, які характерні для психічного захворювання. Необхідно враховувати й те, що такі особи добровільно доводять себе до стану сп'яніння, усвідомлюючи негативний вплив на свою поведінку

спиртних напоїв, наркотиків чи інших одурманюючих речовин. Вони передбачають характер своєї можливої негативної поведінки внаслідок стану сп'яніння і можливі її суспільне небезпечні наслідки. Практика свідчить про те, що навіть у стані глибокого фізіологічного сп'яніння особа не втрачає повною мірою здатності усвідомлювати характер вчинюваних дій і керувати ними.

Інший підхід до рішення розглянутого питання привів би до необґрунтованого звільнення від кримінальної відповідальності багатьох осіб, що вчинили тяжкі, особливо тяжкі кримінальні правопорушення. Так, наприклад, не можна було б притягти до кримінальної відповідальності водія автотранспорту, який, перебуваючи у стані сильного алкогольного сп'яніння, скоїв автоаварію, внаслідок якої загинули люди.

Отже, при скоєнні кримінального правопорушення у стані фізіологічного сп'яніння відсутній не тільки медичний, але і юридичний критерій неосудності. Більш того, в таких випадках осудність особи настільки очевидна, що немає необхідності навіть призначати судово-психіатричну експертизу.

У судовій практиці, хоча й рідко, проте зустрічаються випадки, коли на ґрунті хронічного алкоголізму виникають тяжкі психічні захворювання – біла гарячка, алкогольний галюциноз тощо. Під впливом таких захворювань особа може вчинити суспільне небезпечне діяння в стані, коли вона не усвідомлює своїх дій (бездіяльності) або не може керувати ними. У цих випадках на підставі ч. 2 ст. 19 особа визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальності.

Таке захворювання може виникнути не тільки у злісних алкоголіків, але і в тих, хто не страждає на алкоголізм. У практиці зустрічаються випадки, коли під впливом різних несприятливих обставин – фізичного чи психічного виснаження, нервових перевантажень та інших несприятливих обставин, навіть при незначному вживанні алкоголю і наркотиків настають такі серйозні розлади психіки (так зване патологічне сп'яніння), коли особа не усвідомлює своїх дій (бездіяльності) або не може керувати ними. Такі особи з урахування судово-психіатричної експертизи визнаються неосудними.

З огляду на підвищену небезпечність осіб, що вчинюють кримінальні правопорушення у стані сп'яніння, у п. 13 ст. 67 ця обставина при призначенні покарання визнається такою, яка обтяжує провину. Але залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення суд має право і не визнавати цю обставину такою, яка обтяжує провину (ч. 2 ст. 67). Це, наприклад, випадки, коли вчинення кримінального правопорушення ніяк не пов'язане зі станом сп'яніння або коли неповнолітній, який раніше не вживав спиртних напоїв, під впливом дорослих довів себе до стану сп'яніння і в такому стані вчинив, наприклад, хуліганство.

У всіх випадках, коли суд не визнає стан сп'яніння обставиною, яка обтяжує провину, він повинен у вирокі вказати мотиви свого рішення.

Висновок до питання:

Таким чином, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших

одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Звертаю ще раз вашу увагу, що стан сп'яніння може бути визнаний судом обтяжуючою обставиною.

Питання до самоконтролю:

1. Хто є суб'єктом кримінального правопорушення?
2. Дайте визначення поняття «службова особа».
3. Розкрийте сутність поняття «неосудність».
4. Назвіть критерії неосудності.
5. Розкрийте сутність поняття «обмежена осудність».
6. Назвіть та охарактеризуйте види сп'яніння.

ТЕМА 9. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Мета лекції полягає в засвоєнні теоретичних знань про суб'єктивну сторону кримінального правопорушення, розгляд обов'язкових та факультативних ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення; з'ясування сутності вини, умислу, необережності, казусу; набуття уявлення про кримінальні правопорушення з подвійною виною; ознайомлення з факультативними ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення; з'ясування сутності помилки та усвідомлення її значення.

План:

- I. Поняття та ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Їх значення для кваліфікації кримінальних правопорушень.
- II. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, її види та значення.
- III. Умисел та його види.
- IV. Необережність та її види.
- V. Змішана форма вини.
- VI. Мотив, мета, емоції як додаткові ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Перелік ключових термінів і понять: суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, вина, зміст вини, сутність вини, форма вини, ступінь вини, прямий умисел, непрямий умисел, заздалегідь обдуманий умисел, умисел, що раптово виник, афектований умисел, визначений умисел, невизначений умисел, необережність, кримінально протиправна самовпевненість, кримінально протиправна недбалість, мотив кримінального правопорушення, мета кримінального правопорушення, емоційний стан особи, яка вчиняє кримінального правопорушення, помилка у кримінальному праві, юридична помилка, фактична помилка

I. Поняття та ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, їх значення для кваліфікації кримінальних правопорушень

Єдиною підставою притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальним правом є наявність в діянні винного складу кримінального правопорушення. Кожен склад кримінального правопорушення обов'язково містить в собі 4 такі елементи: об'єкт кримінального правопорушення;

об'єктивна сторона кримінального правопорушення; суб'єкт кримінального правопорушення; суб'єктивна сторона кримінального правопорушення.

Якщо один із цих елементів складу кримінального правопорушення відсутній, то немає в цілому й складу кримінального правопорушення.

Одним із найважливіших елементів складу кримінального правопорушення є суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, що й буде предметом розгляду цієї лекції.

В Конституції України в ст. 62 закріплено, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Щоб здійснити це, слід поринути у внутрішній світ особи, тобто дослідити суб'єктивну сторону вчиненого нею кримінального правопорушення.

Належне засвоєння питань даної теми має важливе значення для наступного вивчення як курсу Загальної, так і Особливої частини кримінального права.

Без чіткого уявлення про суб'єктивну сторону конкретного кримінального правопорушення неможливо відмежувати деякі кримінальні правопорушення один від одного і правильно кваліфікувати діяння по конкретній статті КК України. В слідчо-судовій практиці зустрічається значне число помилок кваліфікації кримінальних правопорушень, викликаних неправильним визначенням суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Протягом практично всього ХХ століття не припинялася дискусія щодо поняття змісту суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Практично дискутувались дві точки зору, два основних підходи:

1) поняття суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення й поняття вини у кримінальному праві збігаються, і вина по суті є суб'єктивною стороною складу кримінального правопорушення;

2) суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення є більш змістовним поняттям, яке в тому числі включає в себе вину.

Оскільки друга точка зору домінує в науковій літературі і такий підхід повністю базується на нормах чинного КК України (див. ч.1 та 2 ст.2, ст.23 КК України) то дамо таке визначення поняття суб'єктивної сторони кримінального правопорушення:

Суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – внутрішня сторона складу кримінального правопорушення, що характеризує психічне ставлення особи по відношенню до вчинюваного діяння та наслідків, які воно викликає, а також характеристики мотиву та мети, які обумовили вчинення кримінального правопорушення, та емоційного стану, в якому перебувала особа під час його вчинення.

Ознаками суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є:

- ✓ вина особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;
- ✓ мотив;
- ✓ мета;

✓ емоційний стан.

Всі ознаки суб'єктивної сторони можна поділити на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових ознак відносять вину, а до факультативних – мотив, мету, та емоційний стан.

II. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, її види та значення

Вина (ст.23 КК України) – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони і дозволяє визначити ставлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення до основної ознаки кримінального правопорушення – суспільної небезпеки.

В теорії та практиці кримінального права виділяють такі форми вини: – умисну (ст.24 КК), необережну (ст.25 КК) та змішану (складну, подвійну).

Умисел поділяють на два види: прямий та непрямий (побічний, евентуальний) умисел.

Необережність поділяється на такі види: кримінально протиправну недбалість та кримінально протиправну самовпевненість.

Змішана форма вини має місце в тих випадках, коли особа свідомо вчинює неправомірні дії, але не передбачає настання шкідливих наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити (водій перевищує швидкість руху умисно і не встигає загальмувати, коли на дорогу виходить пішохід та спричиняє йому тілесні ушкодження або смерть).

Правильне визначення форми вини інколи допомагає нам відмежовувати один склад кримінального правопорушення від іншого. Так, наприклад склад кримінального правопорушення передбачений ст.115 КК України (Умисне вбивство) відрізняється від складу кримінального правопорушення передбаченого ч.2 ст. 121 КК України (Тяжке тілесне ушкодження, що потягло за собою смерть потерпілої особи) саме формою вини. В ст.115 умисна форма вини, а в ч.2 ст. 121 – змішана форма вини(умисел до нанесення тяжких тілесних пошкоджень, та необережність по відношенню до смерті потерпілої особи).

III. Умисел та його види

Умисна форма вини передбачає, що особа, яка його вчинила:

✓ усвідомлювала суспільне небезпечний характер своєї дії чи бездіяльності;

✓ передбачала суспільне небезпечні наслідки;

✓ та бажала (при прямому умислі) чи свідомо допускала (при непрямому умислі) настання цих наслідків.

Види умислу характеризуються ознаками, що відносяться до свідомості та волі особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Ознаки, що відносяться до характеристики свідомості при умислі мають назву інтелектуального моменту в понятті умислу, а ознаки, що відносяться до характеристики волі, – вольового моменту.

Прямий умисел має місце в тих випадках, коли особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, усвідомлювала суспільне небезпечний характер свого діяння чи бездіяльності, передбачала суспільне небезпечні наслідки (інтелектуальний момент в понятті прямого умислу) і бажала їх настання (вольовий момент).

Усвідомлення особою суспільне небезпечного характеру свого діяння (дії чи бездіяльності) означає усвідомлення того, що її поведінка може завдати шкоди правам та інтересам людини і громадянина (власності, безпеці особи, життю, здоров'ю, волі, честі, гідності, політичним, трудовим, та іншим правам), громадському порядку, громадській безпеці, довіллі, конституційному устрою України, миру і безпеці людства (ст. 1 КК України). Життя в суспільстві, система освіти та виховання сприяє виробленню у кожного громадянина такого усвідомлення.

Передбачення суспільне небезпечних наслідків означає, що особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення завдає шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом.

Усвідомлення суспільне небезпечного характеру вчинюваних особою дій (бездіяльності) та передбачення суспільне небезпечних наслідків ґрунтуються на уявленні особи стосовно об'єктивних ознак її діяння (об'єкту та об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення). Усвідомлення їх, і звіт собі в суспільній небезпеці дає особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Так, усвідомлюючи, що вчинювані дії, які грубо порушують громадський порядок та виражають явну неповагу до суспільства (ст. 296 КК України), хуліган усвідомлює тим самим і суспільну небезпеку хуліганства.

До *вольового моменту* прямого умислу відноситься вказівка закону на те, що особа бажала настання суспільне небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності).

Бажання настання суспільно небезпечних наслідків означає:

1) бажання настання їх в якості кінцевого результату, до якого прагне особа, що вчинила кримінальне правопорушення (при вчиненні крадіжки бажане заволодіти викрадаємим майном);

2) бажання настання суспільне небезпечних наслідків в якості певного результату (при зв'язуванні потерпілого, щоб без перешкод здійснити викрадення речей із його квартири, особа, що вчинила кримінальне правопорушення діє з прямим умислом, незаконно позбавляючи волі. Це відповідає його бажанню, оскільки робить можливим безперешкодним викрадення майна, хоча самі по собі ці дії не є кінцевою (остаточною) метою особи, що вчинила кримінальне правопорушення).

Специфіка окремих складів кримінального правопорушення така, що вони можуть бути вчинені лише з прямим умислом. Так, викрадення державного, колективного, індивідуального майна, незалежно від способів (крадіжка, грабіж, шахрайство, привласнення тощо), вчиняється лише умисно. При викраденні майна особа, що вчинила кримінальне правопорушення усвідомлює, що вона своїми діями позбавляє державну, колективну організацію, приватну особу можливості володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном, передбачає суспільну небезпеку цього і бажає настання названих наслідків, при цьому вона має на меті розпорядитися викраденим майном як своїм власним.

Непрямий умисел – характеризується тим, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, усвідомлювала суспільне небезпечний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала його суспільне небезпечні наслідки і свідомо допускала настання цих наслідків.

Ознаки непрямого умислу співпадають з ознаками, що характеризують інтелектуальний момент прямого умислу але за вольовим моментом вони відрізняються, оскільки при непрямому умислі особа не бажає, а свідомо допускає настання шкідливих наслідків, і не перешкоджає тому, що вони настануть в результаті дії чи бездіяльності. Сутність свідомого допущення цих наслідків полягає у байдужому ставленні щодо їх настання.

Вчинення кримінального правопорушення з непрямим умислом, як правило, поєднане із вчиненням дій, спрямованих на досягнення іншого результату. Вони можуть бути як кримінально протиправними, так і не кримінально протиправними. В процесі вчинення цих дій і спричиняється побічний результат, настання якого свідомо допускається.

Так, хуліган, який намагається подолати опір кількох осіб, що намагаються його вгамувати, і проводити декілька неприцільних пострілів в їх бік, внаслідок чого один з них отримує тілесні ушкодження. Завдання цих тілесних ушкоджень було вчинено з непрямим умислом.

Відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене з непрямим умислом, настає лише при реальному спричиненні суспільно небезпечних наслідків. Якщо ці наслідки не настали, відповідальність за замах на їх спричинення виключається, оскільки замах на кримінальне правопорушення можливий лише при наявності прямого умислу.

Закон містить визначення лише прямого та непрямого умислу, а в теорії та практиці кримінального права відрізняються такі види умислу, як: визначений (конкретизований), невизначений (неконкретизований); завчасно обміркований, раптовий, афектований.

Використання різних видів умислу в нормах чинного кримінального закону характеризується тим, що, кількість видів умислу, що використовується в законі у порівнянні з кількістю видів, що виділяються в теорії кримінального права, досить обмежена

Визначений (конкретизований) умисел характеризується тим, що особа передбачає настання та бажає досягнення конкретного, визначеного результату.

Так, особа, що вчинила кримінальне правопорушення, яка напала на працівника поліції і відібрала у нього зброю, яку мала намір використати в майбутньому для вчинення розбійних нападів на громадян, мала конкретний умисел щодо вчинюваних ним дій.

Визначений (конкретизований) умисел можливий і у формі альтернативного умислу, при якому особа, що вчинила кримінальне правопорушення передбачає настання і бажає досягнення двох чи декількох конкретних, визначених наслідків. Це має місце в тому випадку, коли, при викраденні майна особа, що вчинила кримінальне правопорушення усвідомлює, що воно може виявитися власністю держави, громадської організації чи громадянина, тобто шкода може бути завдана державній, колективній, індивідуальній власності, і усвідомлення цього, є бажання особи настання будь-якого із цих наслідків. Відповідальність в даному випадку визначається на підставі фактичного результату, що настав.

Невизначений (неконкретизований) умисел характеризується тим, що особа передбачає настання і бажає досягнення суспільне небезпечних наслідків, але не конкретизує їх у своїй свідомості і бажанні.

Наприклад, при вчиненні крадіжки із магазину, особа, що вчинила кримінальне правопорушення не з'ясовує у своїй свідомості можливу суму грошей що викрадає, і вважає, що це може бути і дрібне розкрадання державного майна, розкрадання у невеликих розмірах, або розкрадання на більш значну суму. Вона повинен відповідати з урахуванням фактично вилученої суми грошей, яка і визначає кваліфікацію вчиненого.

У відповідності з особливостями свого виникнення та формування прямий умисел поділяється також на завчасно обміркований та раптовий (такий, що виник раптово).

Завчасно обміркований умисел виникає за деякий час до вчинення кримінального правопорушення. Він характеризується стійкістю намірів особи, що вчинила кримінальне правопорушення вчинити кримінальне правопорушення. Особа, що вчинила кримінальне правопорушення обмірковує способи вчинення майбутніх дій, визначає час і місце, найбільш сприятливі для реалізації свого наміру тощо. Все це свідчить про підвищену суспільну небезпечність такого кримінального правопорушення.

Такий вид умислу має місце у тих випадках, коли особа, що вчинила кримінальне правопорушення готується до кримінального правопорушення: обирає об'єкт нападу, складає план кримінально протиправної діяльності, а раптовий умисел (такий, що виник раптово) як свідчить його назва, виникає безпосередньо перед його реалізацією і не пов'язаний з попереднім обмірковуванням.

Так, наприклад, при вчиненні вбивства із помсти у винного може виникнути умисел зняти з нього цінні речі, заволодіти його грошима.

Раптовий умисел може виникнути внаслідок неправомірних дій іншої особи, які є образливими, неправомірними, насильницькими, якщо вони могли потягти тяжкі наслідки для винного чи його близьких, родичів. Законодавець

називає такий умисел іще афектованим, тобто таким, що виник раптово, внаслідок сильного душевного хвилювання, і визнає цю обставину пом'якшуючою при вчиненні умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання (афекту) і умисного тяжкого тілесного ушкодження.

IV. Необережність та її види

У ст.25 КК законодавець визначає і другу форму вини – **необережність**. Кримінальне правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачати.

Отже, *відповідальність* за необережні кримінальні правопорушення можлива лише за *умови* настання результату. Необережні дії чи бездіяльність, що не потягли настання суспільно небезпечних наслідків, не тягнуть за собою кримінальної відповідальності.

При вчиненні необережного кримінального правопорушення дія чи бездіяльність винної особи самі по собі можуть і не бути суспільно небезпечними; вони стають такими лише у зв'язку з настанням суспільно небезпечних наслідків.

Тому усвідомлення особою суспільної небезпечності діяння характеризується при необережності як усвідомлення суспільної небезпечності наслідків, що настали.

Необережність має такі види: **кримінально протиправна самовпевненість і кримінально протиправна недбалість**.

Кримінально протиправна самовпевненість характеризується тим, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Тобто, особа вважає, що існують певні конкретні обставини, які можуть зашкодити їх настанню. При цьому особа не лише не бажає настання суспільно небезпечних наслідків, але й легковажно розраховує їх попередити (відвернути).

Хоча цей вид необережності і має назву самовпевненість, однак особа може «сподіватися» не лише на себе і не лише на свої сили. При кримінально протиправній самовпевненості винний може розраховувати на дії інших осіб, сил природи, знарядь, машин та інші цілком реальні обставини, які, на його думку будуть достатніми для відвернення суспільно небезпечних наслідків. В дійсності розрахунок винного на всі ці обставини виявляється легковажним, неспроможним; вони нездатні в даних конкретних умовах зашкодити настанню названих наслідків.

Так, водій автомобіля веде його з недозволеною швидкістю з розрахунком на те, що в необхідну мить він зможе загальмувати, і

уникнути тим самим наїзду на пішоходів і завдання їм тілесних ушкоджень. В дійсності ж виявилось інакше: було збито пішохода, який не встиг втекти з дороги. Кримінально протиправна самовпевненість буде і в тому випадку, коли водій розраховував на уважність пішоходів, які не будуть порушувати правила дорожнього руху, на справність гальм і тощо.

Якщо ж винний розраховує на якісь не передбачувані, випадкові обставини, то має місце байдуже ставлення до настання наслідків, що є однією із ознак *непрямого умислу*.

В тих випадках, коли виникає сумнів про те, чи є психічне ставлення особи до вчинюваних нею дій непрямим умислом чи кримінально протиправною самовпевненістю, необхідно керуватися наступним: необхідно уявити собі з урахуванням всіх конкретних обставин справи, яким би була поведінка особи, якби вона була переконана в неминучості настання суспільне небезпечних наслідків. Якщо особа, переконана в цьому, все ж продовжувала б вчинення відповідних дій, то має місце байдуже ставлення до настання цих наслідків, свідоме їх допущення, що дає підстави розглядати психічне ставлення в якості непрямого умислу. Якщо ж особа за тих же умов утримувалася б від подальших дії – має місце кримінально протиправна самовпевненість.

Отже, при кримінально протиправній самовпевненості особа усвідомлює можливість настання суспільне небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності, не проявляє належної уваги до державних, колективних інтересів чи інтересів інших осіб, вважає для себе можливим поставити її під загрозу.

Кримінально протиправна недбалість має місце тоді, коли особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, *не передбачала* можливості настання суспільне небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності, хоча *повинна була і могла передбачати*.

Оскільки при кримінально протиправній самовпевненості особа не передбачає суспільно небезпечних наслідків свого діяння, то вона не може і бажати (чи не бажати) їх.

Відсутність передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків означає, що відсутня уява про самі наслідки, або їх суспільно небезпечний характер. Підставою для негативної оцінки психічного ставлення є наявність у особи обов'язку та можливості передбачати настання суспільно небезпечних наслідків в даному конкретному випадку. Особа зневажала своїми обов'язками і не використала свої можливості для визначення істинного значення наслідків свого діяння.

Так, мисливець, який не перевірів, заряджена його рушниця чи ні, став шуткувати: прицілився у свого приятеля, вистрілив, чим спричинив потерпілому тяжке тілесне ушкодження. Мисливець не передбачав настання цих наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачати.

Відсутність передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків природно ставить питання: чим необхідно керуватися при встановленні того, що особа «повинна була і могла їх

передбачити» і в яких випадках такі можливість і обов'язок відсутні. Притягнення до кримінальної відповідальності в останньому випадку може привести до об'єктивного ставлення наслідків, що настали, тобто до грубого порушення законності.

При відповіді на це питання керуються двома критеріями: об'єктивним і суб'єктивним.

Об'єктивний критерій дозволяє встановити, чи була реальна, об'єктивна можливість передбачення відповідних суспільно небезпечних наслідків та їх суспільно небезпечного характеру. З позицій об'єктивного критерію особа може передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків, якщо будь-яка інша особа, яка опинилася в таких же умовах, передбачала б названі наслідки. При цьому ігноруються індивідуальні особливості окремих осіб, що мають різні спеціальні пізнання, різним досвідом у відповідній галузі знань, в житті тощо. В цьому недолік об'єктивного критерію, що визначає неможливість керувати лише ним одним. Однак, для визначення того, що особа повинна була передбачати можливість настання певних наслідків, він цілком може бути використаний.

Суб'єктивний критерій вимагає враховувати індивідуальні особливості особи в їх можливому вияві в умовах кожного конкретного випадку. Суб'єктивний критерій вимагає враховувати життєвий досвід, освіту, професію, стаж роботи, навички тощо, а також стан здоров'я та психіки в момент вчинення діяння та інші індивідуальні особливості осіб, що притягаються до кримінальної відповідальності.

Досить наявно, що обов'язок передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків ще не означає дійсну можливість їх передбачити. Вітчизняні вчені криміналісти вважають основним критерієм кримінально протиправної недбалості суб'єктивний, хоча використовують і об'єктивний в якості передумови для конкретного застосування вимог, що впливають із суб'єктивного критерію.

У відповідності з принципом індивідуалізації кримінальної відповідальності щодо різних осіб ставлять різні вимоги. Відмова від цієї вимоги суперечила б одному із основних принципів кримінального права України – принципу індивідуалізації відповідальності.

Якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, не повинна була і не могла їх передбачити, то має місце така обставина, як казус (випадок). Казус має місце і тоді, коли особа повинна була, але за даних конкретних умов не могла передбачити настання шкідливих наслідків.

Так, Ломова дала своєму хворому чоловіку отруйну речовину, яка була отримана нею в аптеці, замість виписаних лікарем ліків. Внаслідок цього чоловік Ломової помер. Ломова не передбачала, не могла передбачити, що своїми діями вона спричиняє смерть чоловіку, тому психічне ставлення Ломової до наслідків її дій є казусом.

Психічне ставлення при казусі не відноситься до форм вини, оскільки від особи не можна вимагати передбачення обставин, які вона не повинна була чи не могла передбачити. Поведінка особи при казусі не заслуговує негативної оцінки з позицій закону і норм моралі. При казусі відсутня суб'єктивна сторона кримінального правопорушення і тим самим склад кримінального правопорушення. Притягнення до кримінальної відповідальності при наявності казусу представляє собою об'єктивне ставлення наслідків, що настали.

V. Змішана форма вини

Змішана форма вини – має місце в таких кримінальних правопорушеннях, коли щодо одних об'єктивних ознак кримінального правопорушення має місце умисел, а щодо інших – необережність.

Так, водій автомобіля порушує правила дорожнього руху умисно, оскільки бажає скоріше перетнути перехрестя (поспішає, не помітив обмежувального знаку), і необережно завдає тілесні ушкодження пішоходу, який переходив дорогу (водій легковажно розраховував уникнути наїзду, або не передбачав його, хоча повинен був і міг передбачати).

Якщо психічне ставлення водія до спричинення тілесних ушкоджень пішоходу характеризується умислом (і автомобіль виступає в якості знаряддя вчинення кримінального правопорушення), то таке кримінальне правопорушення має умисну форму вини як щодо дій, так і щодо наслідків, і визнається кримінальним правопорушенням проти життя, здоров'я особи (в залежності від наслідків).

Якщо при роздільному встановленні форм вини щодо діяння та наслідків кримінального правопорушення буде з'ясовано їх співпадіння, то має місце умисний чи необережне кримінальне правопорушення, а змішана форма вини відсутня.

Крім цього, змішана форма вини може мати місце у тому випадку, коли винний, наприклад, вчиняє зґвалтування неповнолітньої – щодо вчинюваного статевого акту має місце умисна форма вини, а щодо наслідків – необережна, коли він не знав чи не допускав, що вчинює насильницький статевий акт з неповнолітньою, хоча повинен був і міг це передбачити.

Також, змішана форма вини має місце при необхідній обороні: коли особа при перевищенні меж необхідної оборони спричиняє смерть чи тяжкі тілесні ушкодження нападаючому. В цих складах кримінальних правопорушень можливо різне психічне ставлення щодо завданих суспільне небезпечних наслідків з одного боку, і щодо перевищення меж необхідної оборони – з іншого.

VI. Мотив, мета, емоції як додаткові ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення

Мотив – спонукальна, рушійна причина певної поведінки особи, яка може виражати потреби, почуття, емоції людини. Мотиви вчинення кримінального правопорушення можуть бути благородні – жаль, співчуття і неблагородні – ненависть, помста, злість, ревнощі, користь, заздрість, жорстокість, кар'єризм та інші.

Мета – це бажання особи досягти певних наслідків, які є шкідливими, шляхом вчинення кримінального правопорушення. Коли мета вказана законодавцем в диспозиції статті як ознака певного кримінального правопорушення, то її встановлення є обов'язковим, і порушення даної вимоги може потягти помилки при кваліфікації.

Так, Тріфонов зустрів на вулиці свою колишню дружину, попросив її поговорити з ним в кафе. Коли він одержав відмову, голосно образив її, а потім наніс ножом удар у груди. Від одержаного поранення дружина померла на місці. Лайку чули люди, які знаходилися поряд, на автобусній зупинці, але удару ножом вони не бачили. Через 20 хвилин Тріфонов був затриманий і пояснив, що наніс дружині удар ножом із-за ревнощів та обіди.

Такі дії можна кваліфікувати як умисне вбивство з хуліганських мотивів або як умисне вбивство (ст. 115, ч.2, п.7 або ст. 115 ч. 1 КК України).

Емоційний стан особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення – це психічний стан особи, в якому вона перебуває під час вчинення кримінального правопорушення внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого.

Не всі емоційні стани мають кримінально-правове значення. До суб'єктивної сторони кримінального правопорушення відносять лише ті емоційні стани, що супроводжують процес підготовки і вчинення кримінального правопорушення та впливають на характер суспільної небезпеки вчиненого діяння. Безумовно, що при підготовці багатьох кримінальних правопорушень емоційні стани не грають особливої ролі (наприклад, при вчиненні службових чи господарських кримінальних правопорушень) або наявні емоції не мають юридичного значення.

Ці всі ознаки є факультативними (необов'язковими) ознаками суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Але, якщо вони прямо вказані в статті Особливої частини КК України або прямо впливають з її змісту, то такі ознаки стають обов'язковими. Наприклад, в ст. 364 КК України прямо вказані корисливі мотиви, в ст. 113 КК України – мета – ослаблення держави, в статтях 116 та 123 КК України – вказано на сильне душевне хвилювання. Якщо мотив в ряді випадків може бути кваліфікуючою ознакою, то емоційний стан – навпаки, пом'якшуючою обставиною.

VII. Помилка у кримінальному праві

Помилка у кримінальному праві – це неправильне уявлення особи про дійсний юридичний чи фактичний характер вчиненого нею діяння і його наслідки.

Характер помилки може значно вплинути на правильне встановлення дійсного змісту суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, а також на вирішення питання про правову оцінку вчиненого.

Розрізняють два види помилок: юридичну і фактичну.

Юридична помилка – це неправильне уявлення особи про правову оцінку вчиненого діяння та його наслідків.

Виділяють такі види юридичної помилки:

- а) помилка щодо злочинності діяння;
- б) помилка щодо кваліфікації вчиненого;
- в) помилка у виді та мірі покарання.

Помилка в злочинності діяння полягає в неправильному уявленні особи про те, що вчинене нею є кримінальним правопорушенням, тоді як насправді закон його таким не визначає, та навпаки – у неправильному уявленні особи про не кримінальну протиправність діяння, тоді як за законом воно є кримінально протиправним. У першому випадку кримінальна відповідальність не настає.

Юридична помилка не впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення та не звільняє від кримінальної відповідальності.

Фактична помилка – це неправильне уявлення особи про обставини, які утворюють об'єктивні ознаки конкретного складу кримінального правопорушення.

Існують такі види фактичної помилки:

- а) помилка щодо об'єкта (предмета);
- б) помилка в характері діяння (дії або бездіяльності);
- в) помилка щодо розвитку причинного зв'язку;
- г) помилка відносно суспільно небезпечних наслідків;
- д) помилка щодо особи потерпілого.

Помилка щодо об'єкта має місце у випадках, коли винний спрямовує свої дії проти одного об'єкта, помилково сприймаючи його за інший.

Помилка в характері вчиненого діяння полягає в неправильному уявленні особи щодо наявності або відсутності у її діях (бездіяльності) фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону якогось конкретного складу кримінального правопорушення. У цьому випадку вчинене кваліфікується не як закінчене кримінальне правопорушення, а як замах на нього, оскільки кримінально протиправний намір об'єктивно не було реалізовано.

Якщо особа вважала, що в її діях відсутні ознаки, що утворюють об'єктивну сторону складу даного кримінального правопорушення, коли насправді вони є в наявності, виключає її вину і, відповідно, відповідальність за вчинене діяння.

Помилка щодо розвитку причинного зв'язку полягає у неправильному уявленні особи про дійсний розвиток причинного зв'язку між вчиненим нею

злочином і результатом, який настав. Таке неправильне уявлення не впливає на форму вини й відповідальність особи.

Помилка відносно суспільно небезпечних наслідків полягає у помилковому уявленні особи про розмір спричиненої кримінальним правопорушенням шкоди. Можливі два варіанти кримінально-правової оцінки зазначеної помилки. У першому, суб'єкт помилково вважає, що заподіяна ним шкода буде меншою, ніж та, яку він насправді спричиняє. У другому, суб'єкт має помилкове уявлення щодо кількісного розміру заподіяних ним збитків.

Помилка щодо особи потерпілого полягає в тому, що винний, вирішивши здійснити посягання на одну конкретну особу, помилково приймає за неї іншу особу, на яку і здійснює посягання.

Така помилка не впливає на форму вини і на кваліфікацію вчиненого, за тієї умови, що ознаки потерпілого не є обов'язковими для кримінального правопорушення, яке задумав вчинити винний.

Таким чином, кримінально-правове значення має фактична помилка лише щодо тих обставин, які є об'єктивними ознаками відповідного складу кримінального правопорушення.

Питання до самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття «суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення».
2. Дайте визначення поняття «вина».
3. Перелічіть та охарактеризуйте види умислу.
4. Перелічіть та охарактеризуйте види необережності.
5. Що являє собою фактична помилка?

ТЕМА 10: СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Мета лекції полягає у формуванні теоретичних знань щодо стадій вчинення кримінального правопорушення та їх видів; усвідомлення сутності закінченого та незакінченого кримінального правопорушення; розгляд видів закінченого кримінального правопорушення; з'ясування сутності поняття «готування до кримінального правопорушення»; ознайомлення з видами замаху на кримінальне правопорушення, кримінальною відповідальністю за незакінчене кримінальне правопорушення; ознайомлення з поняттями «добровільна відмова» і «дійове каяття», розгляд їх ознак

План:

- I. Поняття і види стадій кримінального правопорушення.
- II. Закінчене кримінальне правопорушення. Незакінчене кримінальне правопорушення та його види.
- III. Готування до кримінального правопорушення. Виявлення умислу на кримінальне правопорушення.
- IV. Замах на кримінальне правопорушення та його види.
- V. Добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення.

Перелік ключових термінів і понять: стадії вчинення кримінального правопорушення, готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення, попередня кримінально протиправна діяльність, закінчене кримінальне правопорушення, момент закінчення кримінального правопорушення, триваюче кримінальне правопорушення, продовжуване кримінальне правопорушення, незакінчене кримінальне правопорушення, підшукування засобів чи знарядь вчинення кримінального правопорушення, пристосування засобів чи знарядь вчинення кримінального правопорушення, підшукування співучасників, змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, закінчений замах, незакінчений замах, замах на непридатний об'єкт, замах із непридатними засобами, добровільна відмова, дійове каяття

I. Поняття і види стадій кримінального правопорушення

У реальній дійсності нерідко трапляється так, що розпочате кримінально протиправне діяння закінчується суспільно небезпечними наслідками, досягнення яких мала на меті винна особа. Трапляється і так, що діяння особи ще не є такими, що спрямовані на безпосереднє вчинення діянь, які утворюють ознаку об'єктивної сторони кримінального правопорушення, але слугують створенню їм у наступному сприятливих умов.

Причини незакінчених кримінальних правопорушень можуть бути різними: як об'єктивними так і суб'єктивними. У залежності від фактичного

моменту реалізації кримінально протиправного умислу, а також суспільно небезпечних наслідків вчиненого суспільно небезпечного діяння, що настали, виділяють стадії вчинення кримінального правопорушення.

Кримінально протиправна діяльність доволі часто розпочинається діяннями, які передують безпосередньому вчиненню кримінального правопорушення, тобто підготуванням до його скоєння. І не всяка кримінально протиправна діяльність закінчується бажаним для особи, що вчинила кримінальне правопорушення або передбачуваним у диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу України наслідком. Тому в кримінальному праві для визначення розпочатої, але не закінченої кримінально протиправної діяльності розроблена теорія «стадій кримінального правопорушення», яка знайшла своє законодавче відображення у Розділі III Загальної частини КК «Кримінальне правопорушення, його види та стадії». Вона визначає загальне поняття кримінального правопорушення (ст. 11 КК), класифікацію кримінальних правопорушень (ст. 12 КК), поняття закінченого та незакінченого кримінального правопорушення (ст. 13 КК), готування до кримінального правопорушення (ст. 14 КК), замаху на кримінальне правопорушення (ст. 15 КК), порядок притягнення до кримінальної відповідальності за готування до кримінального правопорушення та за замах на кримінальне правопорушення (ст. 16 КК), а також поняття добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця та її правові наслідки (ст. 17 КК). Згідно з Розділом 3 визначають наступні стадії кримінального правопорушення:

- 1) Готування до кримінального правопорушення (ст.14 КК) – ч.2 ст.13 КК;
- 2) Замах на кримінальне правопорушення (ст.15 КК) – ч.2 ст.13 КК;
- 3) Закінчене кримінальне правопорушення – ч.1 ст.13 КК.

Стадія – походить від грецького «стадіов» – певний період, етап у житті, розвитку кого -, чого-небудь, які мають свої якісні особливості, фаза, щабель, ступінь.

В кримінальному праві стадії вчинення кримінального правопорушення – це певні цілеспрямовані періоди описаного кримінальним законом діяння особи, які являються різними відносно самостійними етапами реалізації її умислу, спрямованого на досягнення певної кримінально протиправної мети, і які розрізняються між собою спрямованістю кримінально протиправної поведінки та ступенем реалізації умислу, тобто характером та об'ємом вчинених суспільно небезпечних діянь і моментом їх припинення.

Виходячи з цього, стадії кримінального правопорушення можуть бути тільки в кримінальних правопорушеннях, які вчинюються з прямим умислом, яким притаманні попередні обмірковування, мотивація, цілеспрямованість та волевиявлення в певних діях, спрямованих на досягнення певного кримінально протиправного наслідку або вчинення певного кримінально протиправного діяння.

Наприклад, особа з корисливих мотивів поставила за мету вчинити крадіжку. З цією метою розпочала пошук об'єкта майбутнього посягання, вивчала розклад його роботи, режим охорони, порядок інкасації в магазинах

міста тощо. Обравши об'єктом крадіжки один з магазинів, виготовила і придбала знаряддя для проникнення, підмовила іншу особу прийняти участь у спільному вчиненні крадіжки. Такі дії є готуванням до вчинення кримінального правопорушення – крадіжки. А дії, спрямовані на безпосереднє проникнення в магазин з метою заволодіння майном – це вже є вчиненням замаху на крадіжку. Фактичне ж заволодіння в магазині чужим майном і отримання первинної можливості розпорядитися ним на свій розсуд – є моментом, з якого кримінальне правопорушення вважається закінченим. У кримінальних правопорушеннях, сформульованих як кримінальні правопорушення з формальним або усіченим складом, момент закінчення кримінального правопорушення є вчинення діяння, передбаченого диспозицією статті.

В залежності від стадії кримінального правопорушення, змінюється його суспільна небезпечність. Наприклад, суспільну небезпеку становить готування до кримінального правопорушення, найбільшу – закінчене кримінальне правопорушення.

Вчинення кримінального правопорушення з необережності не має стадій попередньої кримінально протиправної діяльності. Не може бути замаху на необережне кримінальне правопорушення. Крім того, необережні кримінальні правопорушення визначаються, як правило, у разі фактичного настання від вчинюваних діянь істотної шкоди.

Кожна попередня стадія поглинається наступною і самостійної кваліфікації не потребує. Наприклад, особа, яка діяла маючи за мету вчинити вбивство певної особи, розпочала готування до вбивства з вивчення звичок та розкладу денного майбутньої жертви, яке здійснювала шляхом зовнішнього нагляду, підшукування і придбання засобу вчинення вбивства, пошук співучасників вбивства (пособників та виконавців або співвиконавців). Такі дії є підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності за готування до умисного вбивства, які слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 14 та ч. 1 або відповідний пункт ч. 2 ст. 115 КК.

Після закінчення готування до умисного вбивства і з початком вчинення дій, які безпосередньо спрямовані на заподіяння смерті особі, вбити яку мала на меті винна особа, до вчинення всіх дій, які особа вважала здійснити для закінчення кримінального правопорушення (у даному випадку для заподіяння смерті потерпілій особі) дії такої особи вже є незакінченим замахом на умисне вбивство і підлягає кваліфікації за ч. 3 ст. 15 та ч. 1 або відповідним пунктом ч. 2 ст. 115 КК. Необхідність у кваліфікації дій, які передували замаху на умисне вбивство і полягали у готуванні до нього ще й за ч. 1 ст. 14 та ст. 115 КК відпадає як і у разі продовження вчинення цього кримінального правопорушення: кваліфікація закінченого замаху на умисне вбивство охоплює і готування до нього, і замах на вбивство, а закінчене кримінальне правопорушення кваліфікується тільки за ст. 115 КК і охоплює всю попередню кримінально протиправну діяльність, спрямовану на вчинення цього кримінального правопорушення. Але, при кваліфікації закінченого кримінального правопорушення слід обов'язково вказувати всі ознаки вчинюваної попередньої

кримінально протиправної діяльності, що забезпечує повноту, всебічність обвинувачення та правильне вирішення питання судом про покарання винної у його вчиненні особи.

Стадії вчинення кримінального правопорушення – це певні цілеспрямовані періоди описаного кримінальним законом діяння особи, які являються різними відносно самостійними етапами реалізації її умислу, спрямованого на досягнення певної кримінально протиправної мети, і які розрізняються між собою спрямованістю кримінально протиправної поведінки та ступенем реалізації умислу, тобто характером та об'ємом вчинених суспільно небезпечних діянь і моментом їх припинення.

II. Закінчене кримінальне правопорушення. незакінчене кримінальне правопорушення та його види

Закінченим кримінальним правопорушенням, згідно ч.1 ст.13 КК України, визнається діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

У закінченому умисному кримінальному правопорушенні суб'єктивна сторона кримінального правопорушення (умисел) знаходить своє втілення в об'єктивній стороні – спричиненні суспільно небезпечних наслідків об'єкту посягання як реалізація у повній мірі умислу винної особи у кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом та у вчиненні з прямим умислом суспільно небезпечного діяння, передбаченого диспозицією статті, незалежно від настання або ненастання бажаних для винної особи суспільно небезпечних наслідків, у кримінальних правопорушеннях з формальним складом.

В залежності від конструкції складу кримінального правопорушення, момент закінчення кримінального правопорушення є різним.

Кримінальні правопорушення з матеріальним складом є закінченими з моменту фактичного настання суспільно небезпечного наслідку, передбаченого диспозицією статті Особливої частини КК, та охопленого умислом винної особи. (Так, крадіжка, грабіж є закінченими з моменту фактичного вилучення у відповідний спосіб чужого майна у володільця і заволодіння ним, яке надає первинну можливість розпорядитися ним винною особою на свій розсуд, вбивство – з моменту настання смерті потерпілої особи).

У кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом у разі якщо вчинене з прямим умислом діяння не потягло за собою ненастання суспільно небезпечного наслідку, що у повній мірі відповідає умислу винної особи, в наявності є незакінчене кримінальне правопорушення.

Кримінальне правопорушення з формальним складом є закінченим з моменту вчинення самого суспільно небезпечного діяння, передбаченого диспозицією статті Особливої частини, незалежно від того чи потягло це діяння суспільно небезпечні наслідки, настання яких прагнула винна особа, чи ні.

Наприклад: за ч.1 ст. 320 КК порушення встановлених правил посіву або вирощування снотворного маку чи конопель, а також порушення правил виробництва, виготовлення зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання чи використання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, призначених для виробництва чи виготовлення цих засобів чи речовин, кримінальне правопорушення є закінченим з моменту вчинення всупереч встановленим правилам будь-якого із перелічених діянь.

Замахом на вчинення такого кримінального правопорушення можуть бути умисні дії (бездіяльність), які були спрямовані на порушення встановлених правил, але не спричинили їх реального порушення (вказівки іншим, які не виконали ці вказівки).

У кримінальних правопорушеннях з усіченим складом – момент закінчення кримінального правопорушення законодавцем перенесений на момент готування до кримінального правопорушення (ст.257 – організація банди) або на момент початку замаху на кримінальне правопорушення (ст.187 – розбій). З моменту закінчення формування (організації) банди – кримінальне правопорушення є закінченим, до цього моменту дії, спрямовані на створення (організацію) банди є ще тільки замахом на організацію банди (або готуванням до організації банди). З урахуванням того, що незакінченість кримінального правопорушення фактично є обставиною, яка пом'якшує покарання за його вчинення, таке перенесення моменту закінчення кримінального правопорушення, в залежності від його тяжкості та конструкції, дає можливість більш жорсткіше карати винних за готування та замах на вчинення кримінального правопорушення, які становлять найбільшу суспільну небезпечність.

Необхідно мати на увазі, що у реальній дійсності момент юридичного визнання кримінального правопорушення закінченим не обов'язково співпадає з фактичним закінченням вчинення кримінального правопорушення як явища. Особливо це проявляється при вчиненні кримінальних правопорушень з усіченим складом, диспозиція яких охоплює і подальшу поведінку, спрямовану на посягання і завдання шкоди тому ж об'єкту кримінального правопорушення. Наприклад, розбій є юридично закінченим кримінальним правопорушенням і підлягає кваліфікації за ч. 1 ст. 187 КК з моменту початку вчинення нападу з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства незалежно від того чи вдалося винній особі фактично заволодіти вказаним майном. Але, якщо винна особа, що розпочала розбійний напад з погрозою застосування до особи, яка зазнала нападу, насильства, небезпечного для її життя та здоров'я, потім реально застосувала таке насильство, спричинивши потерпілому тілесні ушкодження до середньої тяжкості включно, та заволоділа у результаті таких дій чужим майном, на що потратила ще певний проміжок часу, її дії у повній мірі теж охоплюються ч. 1 ст. 187 КК і додаткової кваліфікації не потребують.

Незакінченим кримінальним правопорушенням, згідно ч. 2 ст. 13 КК, є готування до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення. У літературі та практичній діяльності їх ще називають попередньою кримінально протиправною діяльністю та незавершеними кримінальними правопорушеннями.

Незакінченим кримінальним правопорушенням є вчинене особою з прямим умислом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), спрямоване на підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників, або змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, якщо при цьому кримінальне правопорушення не був доведений до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Вказане визначення витікає зі змісту статей 14 та 15 КК. Відштовхуючись від визначення закінченого кримінального правопорушення, яке закріплене у ч. 1 ст. 13 КК, можна сформулювати визначення незакінченого кримінального правопорушення і як «умисне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке не містить усіх ознак кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК у зв'язку з тим, що кримінальне правопорушення не був доведений до кінця з причин, не залежних від волі винного». Саме таке визначення наводиться у підручнику з Кримінального права України за загальною редакцією професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса і В.Я. Тація.

Встановивши, що незакінчені кримінальні правопорушення можуть вчинюватися лише з прямим умислом, слід вказати, що основною їх відмінністю від закінчених кримінальних правопорушень, вчинюваних з прямим умислом, є те, що при незакінченому кримінальному правопорушенні умисел винної особи не реалізується, тобто його мета, спрямована на спричинення певних суспільно небезпечних наслідків, залишається не досягнутою або взагалі, або у повній мірі. Наприклад, при готуванні до умисного вбивства особа намагалася придбати вогнепальну зброю, але була викрита під час її пошуків. Або особа, маючи умисел на викрадення певної суми грошей, проникла у сховище, але знайшла там і викрала суму, яка становила лише частку від тієї суми, на яку вона розраховувала, плануючи викрадення.

У першому випадку мета винної особи взагалі не була досягнута, але її дії були спрямовані на підшукування знаряддя умисного вбивства, яке вона мала умисел вчинити, а тому є готуванням до умисного вбивства і підлягає кваліфікації за ч. 1 ст. 14 та ч. 1 ст. 115 КК.

У другому випадку винна особа частково досягла своєї мети. Вона викрала та збагатилася на ту суму грошей, які знайшла у сховищі і викрала. Але викрадена сума була меншою від тієї, на яку вона розраховувала. Отже її мета вчиненням кримінального правопорушення була досягнута частково. У даному

випадку є замах на вчинення крадіжки грошей на ту конкретну суму, яку мала за мету отримати від крадіжки особа. Особливо важливе значення встановлення умислу і мети кримінального правопорушення у випадках, коли умисел винної особи спрямовувався на заволодіння чужим майном на суму у значних, великих та особливо великих розмірах, а фактично їй вдалося заволодіти незначною сумою, так як у даному випадку ця обставина впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення: як замах на крадіжку кваліфіковану чи особливо кваліфіковану за розміром матеріальної шкоди, яку мав умисел спричинити винний або крадіжку без кваліфікуючих ознак, якщо виходити із фактично завданої шкоди.

III. Готування до кримінального правопорушення. Виявлення умислу на кримінальне правопорушення

Готування до кримінального правопорушення – це перша стадія реалізації прямого умислу на вчинення кримінального правопорушення, яка, згідно ч.1 ст.14 КК може проявлятися в діях або бездіяльності, спрямованих на:

- 1) підшукування або
- 2) пристосування засобів чи знарядь вчинення кримінального правопорушення;
- 3) підшукування співучасників або
- 4) змова на вчинення кримінального правопорушення;
- 5) усунення перешкод, а також
- 6) інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення (наприклад, моделювання ситуації або обстановки, сприятливої для вчинення кримінального правопорушення (оголошення про набір осіб для працевлаштування за кордоном з метою продажу для подальшої сексуальної експлуатації ст. 149 КК).

Підшукування засобів або знарядь для вчинення кримінального правопорушення – може здійснюватися шляхом пошуку, купівлі, обміну, тимчасового позичення, викрадення, інших форм придбання речей, документів, інших предметів матеріального світу для використання їх при вчиненні майбутнього кримінального правопорушення.

При цьому знаряддями вчинення кримінального правопорушення визнаються предмети матеріального світу, призначені для фізичного (як правило, руйнівного) впливу на матеріальні об'єкти. Ними, як правило, виступають зброя, інструменти, транспортні засоби, різноманітні технічні пристрої, устаткування та інші предмети, якими завдаються тілесні ушкодження, знищується або пошкоджується майно тощо.

Під засобами вчинення кримінального правопорушення розуміють предмети матеріального світу (речі, речовини, документи тощо), використання яких є умовою можливості вчинення кримінального правопорушення або сприяє полегшенню чи прискоренню вчинення кримінального правопорушення. До

засобів слід відносити підроблені документи при шахрайстві, формений одяг співробітника поліції при самовільному присвоєнні владних повноважень або звання службової особи тощо.

Пристосування засобів чи знарядь для вчинення кримінального правопорушення – це будь-які дії, спрямовані на зміну форми або властивостей предметів з метою забезпечення їх придатності або більшої зручності чи ефективності при використанні під час вчинення кримінального правопорушення. Наприклад, виготовлення обрізу з мисливської рушниці, що забезпечує більшу можливість прихованого носіння і раптового застосування у якості зброї, вчинене для вбивства.

У літературі вказується, що під пристосуванням засобів чи знарядь слід розуміти і виготовлення предметів для їх використання у вчиненні майбутнього кримінального правопорушення. Таке твердження не витікає буквально зі змісту ч. 1 ст. 14 КК, але не суперечить її логічному тлумаченню. На краще було б вказати в ч. 1 статті 14 КК, крім перелічених діянь, як ознаку готування до кримінального правопорушення, виготовлення знарядь та засобів для вчинення кримінальному правопорушень.

Підшукування співучасників для вчинення кримінального правопорушення – це вчинення будь-яких дій, спрямованих на залучення до спільної умисної участі у майбутньому кримінальному правопорушенні у якості співучасників будь-якого виду інших осіб. Наприклад, підшукування осіб для виконавства (співвиконавства) або пособництва у подальшому вчиненні або приховуванні кримінального правопорушення, яке може вчинюватися шляхом вербування, набору, погрози, підкупу та інші способи підшукування, у тому числі замовлення виконавця (виконавців) вчинення кримінального правопорушення.

Як видно з вказаного, підшукування співучасників для вчинення кримінального правопорушення може мати ознаки дій пособника, підбурювача та організатора вчинення кримінального правопорушення, які у разі початку виконання діяння, спрямованого на безпосереднє вчинення кримінального правопорушення, підлягають кваліфікації за відповідною частиною ст. 27 КК, а також ст. 15 (або без посилання на неї у разі вчинення закінченого кримінального правопорушення) і відповідною статтею Особливої частини КК. У разі добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення виконавцем до початку вчинення замаху на кримінальне правопорушення, згідно ч. 1 ст. 31 КК, інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за готування до вчинення цього кримінального правопорушення.

Змова на вчинення кримінального правопорушення – це здійснення двома або більше особами попередньої домовленості про спільну умисну участь у вчиненні кримінального правопорушення.

Усунення перешкод – це дії спрямовані на створення сприятливих умов для кримінального правопорушення шляхом усунення будь-яких перепон, під час вчинення кримінально протиправного діяння для більш ефективного

досягнення кримінально протиправної мети з найменшими затратами часу, зусиль, мінімальним ризиком викриття тощо.

Під іншим умисним створенням умов для вчинення кримінального правопорушення – розуміють вчинення будь-яких інших, крім вказаних вище, дій, наприклад, створення переваг або в інший спосіб сприятливих умов, які полегшують можливість виконання у майбутньому дій, безпосередньо спрямованих на вчинення кримінального правопорушення, тобто виступатимуть ознакою об'єктивної сторони майбутнього складу кримінального правопорушення.

Основною ознакою готування до вчинення кримінального правопорушення є те, що вчинювані винною особою діяння (дії або бездіяльність) не є безпосередньо спрямованими на вчинення певного кримінального правопорушення, тобто не утворюють діяння, що виступає ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення, до вчинення якого готується особа, і самі можуть бути легальними, дозволеними, наприклад придбання у встановленому законом порядку вогнепальної або холодної зброї. Але такі діяння визнаються кримінально протиправними через те, що вони вчинюються винною особою з метою створення сприятливих умов для вчинення кримінального правопорушення у майбутньому.

Притягнення до кримінальної відповідальності за готування до кримінального правопорушення має важливе значення для попередження вчинення кримінального правопорушення та запобігання спричинення ними суспільно небезпечних наслідків.

Готування до кримінального правопорушення найменш суспільно небезпечна (тяжка) стадія кримінально протиправної діяльності, тому законодавець дійшов висновку про можливість встановити у ч.2 ст.14 КК, що готування до кримінального проступку або злочину, за який статтею Особливої частини КК передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання, не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Кваліфікація готування до кримінального правопорушення, згідно ст. 16 КК, настає за ст. 14 КК і тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчене кримінальне правопорушення, до якого здійснювалось готування. Нерідко готування до кримінального правопорушення містить склад іншого кримінального правопорушення і тому такі дії слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень. Наприклад, незаконне придбання вогнепальної зброї з метою вчинити з неї вбивство утворює ідеальну сукупність кримінальних правопорушень: незаконне придбання вогнепальної зброї (ч. 1 ст. 263 КК) та готування до умисного вбивства (ч. 1 ст. 14 та ч. 1 ст. 115 КК)

Виявлення умислу на вчинення кримінального правопорушення.

Готування до кримінального правопорушення слід відмежувати від виявлення умислу на вчинення кримінального правопорушення, тобто прояву особою будь-яким чином (усно, письмово, діями) наміру вчинити певне

кримінальне правопорушення при відсутності дії або бездіяльності, спрямованих на готування або замах на кримінальне правопорушення.

Твердження про те, що виявлення умислу на вчинення кримінального правопорушення є початковою стадією вчинення кримінального правопорушення, які мали місце до певного часу в літературі, не були сприйняті а ні сучасною теорією кримінального права, ні чинним кримінальним законодавством, а визнані як помилкові.

Без кримінально протиправного діяння (дії або бездіяльності), згідно ст. 11 КК, вияв умислу не є підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Але слід мати на увазі, що деякі види виявлення умислу на вчинення кримінального правопорушення утворюють кримінально протиправні дії, які містять самостійні склади кримінальних правопорушень (наприклад, статті 129, 195, 266 – погроза вбивством, знищення майна, викрадення або використання радіоактивних матеріалів, ст.ст.345, 346, 377 – погроза щодо працівника правоохоронного органу, державного чи громадського діяча, судді або народного засідателя. У цих складах кримінальних правопорушень караним виступає не виявлення умислу на вчинення вказаних кримінальних правопорушень, а суспільно небезпечні діяння (погроза) вчинити їх, в результаті яких завдається шкода об'єкту посягання: особі, суспільній безпеці, громадському спокою тощо.

Виявлення умислу на вчинення кримінального правопорушення відрізняють від закликів до вчинення кримінального правопорушення, які виступають спеціальним видом підбурювання до вчинення кримінального правопорушення, а у випадках, коли такі заклики спрямовані на підбурювання до вчинення особливо небезпечних кримінальних правопорушень, наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109 КК), заклики до дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295 КК), вони утворюють самостійні кримінальні правопорушення.

Отже, *готування до кримінального правопорушення* – це перша стадія реалізації прямого умислу на вчинення кримінального правопорушення, яка, згідно ч.1 ст.14 КК може проявлятися в діях або бездіяльності, спрямованих на: підшукування або пристосування засобів чи знарядь вчинення кримінального правопорушення, підшукування співучасників або змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення. Виявлення умислу на вчинення кримінального правопорушення

IV. Замах на кримінальне правопорушення та його види

Відповідно до ч.1 ст.15 КК, *замахом на кримінальне правопорушення* є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності),

безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Таким чином, поняття замаху на кримінальне правопорушення включає об'єктивні та суб'єктивні ознаки, які можна зобразити схематично наступним чином:

Виділяють *закінчений* (ч.2 ст.15 КК) і *незакінчений замах* (ч.3 ст.15 КК).

Замах на вчинення кримінального правопорушення є *закінченим*, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (ч.2 ст.15 КК). Мається на увазі всі дії, які особа вважала за необхідне вчинити, а не дії, які необхідні було б вчинити в дійсності.

Замах на вчинення кримінального правопорушення є *незакінченим*, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця (ч.3 ст.15 КК) і усвідомлювала це.

Наприклад, особа з метою викрадення грошей проникла в приміщення, але грошей не знайшла і повернулася – замах закінчений. Або особа не змогла проникнути в приміщення, чи була затримана охороною або працівниками поліції – замах буде незакінченим. І, якщо особа заволоділа грошима, то з моменту появи первинної можливості розпорядитися ними на свій розсуд кримінальне правопорушення буде закінченим. Замах може бути тільки з прямим конкретизованим (альтернативним) умислом, тобто на вчинення конкретного кримінального правопорушення, тому важливе значення має встановлення умислу особи.

Крім вказаних видів замаху, їх поділяють в залежності від придатності об'єкта та засобів посягань на:

- 1) придатний замах на кримінальне правопорушення (закінчений і незакінчений);
- 2) непридатний замах на кримінальне правопорушення (теж закінчений і незакінчений).

Замах на непридатний об'єкт – коли об'єкт не має необхідних властивостей або зовсім відсутній. Наприклад, крадіжка порожнього сейфа, постріл в труп, викрадення лікарських препаратів не наркотиковмісних замість наркотичних тощо.

Замах із непридатними засобами, коли особа помилково застосовує засоби для вчинення кримінального правопорушення, які не можуть довести кримінальне правопорушення до кінця.

Наприклад, використання несправної зброї або отрути, яка втратила свої властивості. Такі дії кваліфікуються як замах на вчинення того кримінального правопорушення, який охоплювався умислом особи. Поділ замаху має значення

для визначення ступені його суспільної небезпечності і призначення відповідного покарання (рішення) по справі.

Замахом на кримінальне правопорушення є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

В залежності від сукупності об'єктивних та суб'єктивних ознак замах на кримінальні правопорушення може бути закінченим і незакінченим.

V. Добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення

Стаття 17 КК України у ч.1 закріплює поняття *добровільної відмови* від доведення кримінального правопорушення до кінця як «остаточне припинення особою за своєю волею готування або замаху на кримінальне правопорушення, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення кримінального правопорушення до кінця». А також встановлює у ч. 2 ст. 17 КК її правові наслідки: «особа, яка добровільно відмовилася від доведення кримінального правопорушення до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого кримінального правопорушення».

Отже добровільна відмова від доведення кримінального правопорушення до кінця як підстава звільнення від кримінальної відповідальності за готування до цього кримінального правопорушення та за замах на це кримінальне правопорушення має місце за наявності трьох наступних ознак:

1) остаточне припинення особою готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення;

2) відмова особи від доведення кримінального правопорушення до кінця за її власною волею;

3) під час відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця особа усвідомлювала можливість доведення кримінального правопорушення до кінця.

Остаточне припинення особою готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення означає, що особа взагалі відмовилася вчиняти кримінальне правопорушення до якого готувалася або на який вчинювала замах, а не тимчасово перервала чи відклала такі дії, щоб потім їх продовжити і закінчити кримінальне правопорушення у майбутньому.

Відмова особи від доведення кримінального правопорушення до кінця за її власною волею означає, що у особи був вибір продовжити готування до кримінального правопорушення або його вчинення або остаточно перервати вказані дії і особа за власним волевиявленням обрала останнє. У разі ж коли кримінальне правопорушення є недоведеним до кінця з причин, що не залежали від волі особи, яка його вчинювала, добровільна відмова не має місця, а є замах

на кримінальне правопорушення, визначення якого дається в ст. 15 КК. Мотиви добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця значення для її визнання не мають.

Усвідомлення особою під час відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця можливості доведення його до кінця означає, що за обставин, які склалися на момент прийняття ним рішення про відмову від доведення кримінального правопорушення до кінця він усвідомлював, що відсутні причини (обставини), які б він не був в змозі перебороти для закінчення кримінального правопорушення, навіть якщо такі обставини в дійсності існували але особі про них не було відомо. Тобто це ознака суб'єктивної сторони добровільної відмови.

Не є добровільною відмовою, якщо особа відмовилася від готування до кримінального правопорушення чи продовження кримінального правопорушення усвідомлюючи, що існують об'єктивні обставини, які завадять йому закінчити це кримінальне правопорушення.

Питання до самоконтролю:

1. Які стадії вчинення кримінального правопорушення можна виокремити?
2. Яке кримінальне правопорушення є закінченим?
3. Яке кримінальне правопорушення є незакінченим?
4. Що таке готування до кримінального правопорушення?
5. Що таке замах на кримінальне правопорушення?
6. Які є види замахів?

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єна І. В. Панкратова К. О. Кримінальне право. Загальна частина (Частина 1) : навчальний посібник у схематичних діаграмах для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності Право освітньо-кваліфікаційної програми Право. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. 202с.
2. Кримінальне право (Загальна частина) : навчальний посібник / С.А. Шалгунова та ін. ; за заг. ред. к.ю.н., доц. С.А. Шалгунової. Херсон : Айлант, 2019. 296 с.
3. Шеховцова Л.І., Плутицька К.М. Кримінальне право: Загальна частина : курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньо-професійної програми «Правознавство». Запоріжжя : ЗНУ, 2018. 149 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2020. 428 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2021. 452 с.
3. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за заг. ред. доктора юрид. наук, проф. В.В. Сухоноса. Суми : ПФ «Видавництво «Університетська книга», 2020. 672 с.
4. Топчій В. В., Дідківська Г. В. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник у схемах. Вінниця : «ТВОРИ», 2019. 344 с.
5. Конопельський В. Я., Плужник О. І., Резніченко Г. С. Основи кримінального права : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2021. 302 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : посіб. для підгот. до заліків та іспитів / відп. ред. В. І. Тютюгін. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 224 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2020. 428 с.

Додаткова література:

1. Андрусенко О. А., Козловська В. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності відповідно до національного законодавства та їх ефективність. *Science, society, education: topical issues and development prospects : the 10th International scientific and practical conference (Kharkiv, August 29-31, 2020)*. Kharkiv, 2020. С. 275-280.
2. Антонюк Н. Поняття диференціації кримінальної відповідальності. *Право України*, 2019. №9. С. 196-214.
3. Вереша Р. В. Теорії вини у кримінальному праві : монографія. Київ : Алерта, 2020. 260 с.
4. Вереша Р. В. Феноменологія вини у кримінальному праві : монографія. Київ : Алерта, 2022. 650 с.
5. Вереша Р. В. Філософія вини у кримінальному праві : монографія. Київ : Алерта, 2024. 366 с.
6. Вереша Р. В. Наукознавчі аспекти кримінальної відповідальності. *Priority directions of science development : the V International Scientific and Practical Conference, Hamburg, February 06-08 2023*. Hamburg, 2023. Р. 117-120.
7. Вереша Р. В. Екстраполяційні аспекти складу кримінального правопорушення в межах проекту Особливої частини КК України. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя*

Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса, 2022. Т. 2. С. 261-265.

8. Зайцев О. В. Щодо визначення інтелектуальної ознаки психологічного критерію осудності (обмеженої осудності) у проєкті КК України. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації* : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С. 208-210.

9. Іваненко Г. В., Столяр Ю. М. Кримінальна відповідальність: поняття, межі та мета. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : у 2 ч. : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 29 травня 2020 р.). Ч. 2. Суми, 2020. С. 75-78.

10. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : монографія. Київ : Атіка, 2004. 216 с.

11. Корогод С. В., Рогозіна В. В. Склад кримінального правопорушення та його кваліфікація. *Практичні та теоретичні питання розвитку науки та освіти* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 29-30 квітня 2022 р. Львів, 2022. С. 91-94.

12. Круглов О. Щодо поняття кримінального правопорушення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 2(16). С. 24-32.

13. Маслова О. О. Щодо значення факультативних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Випуск 2. С. 110-117.

14. Маркін В. І. Чи існують негативні ознаки складу кримінального правопорушення? *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №4. С. 345-351.

15. Мусиченко О. М. Зрозумілість сучасного кримінального закону : монографія. Миколаїв : Іліон, 2021. 308 с.

16. Навроцький В. Наскрізні та відособлені поняття кримінального права України. *Право України*. 2020. №2. С. 81-96.

17. Олійник О. С. Ієрархія принципів кримінального права України. *Правова позиція*. 2019. № 3 (24). С. 7-13.

18. Олійник О. С. Принципи кримінального права у світлі практики ЄСПЛ. *Право і суспільство*. 2019. №4. С.254-260.

19. Орловська Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2001. 20 с.

20. Павлова Т. О. Роль кримінального закону в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Завдання кримінального права в умовах надзвичайного стану* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю утворення Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса, 9 грудня 2022 р. Одеса, 2022. С. 84-86.

21. Панов М. І., Харитонов С. О. Суспільна небезпечність діяння в системі ознак поняття «кримінальне правопорушення». *Проблеми законності*. 2020. № 150. С. 124-140.

22. Рішення ЄСПЛ у справі «Цаценко та Рябоконт проти України» від 17.10.2019, заява № 5481/19 та № 7574/19.
23. Рішення ЄСПЛ у справі «Штепа проти України» від 24 жовтня 2019 року, заява № 1349/17.
24. Рішення ЄСПЛ у справі «Сіренко та інші проти України» від 24.10.2019, заява № 22964/11, 50441/13, 57993/13.
25. Рішення ЄСПЛ у справі «Мазур проти України» від 31.10.2019, заява № 59550/11.
26. Рішення ЄСПЛ у справі «Нестеренко та інші проти України» від 3.10.2019, заява № 26256/11 та 3 інші заяви.
27. Рішення ЄСПЛ у справі «Гарумов проти України» від 06.06.2019, заява № 70043/17.
28. Рішення ЄСПЛ у справі «Скляр і Єкушенко проти України» від 21.02.2019, заява № 28513/10, № 47646/10.
29. Рішення ЄСПЛ у справі «Паньків проти України» від 28.02.2019, заява № 37882/08.
30. Рішення ЄСПЛ у справі «Григорьев проти України» від 07.03.2019, заява № 32569/08.
31. Самофалов Л. П., Самофалов О. Л. Теоретичні аспекти знань про склад правопорушення та їх практичне значення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. №1. С. 56-60.
32. Сидорук І. І. Щодо визначення поняття «кримінальне правопорушення». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. №70. С. 399-404.
33. Стрельцов Є., Мирошниченко Н. Підстава кримінальної відповідальності потребує законодавчого закріплення. *Право України*. 2020. №2. С. 151-163.
34. Сухонос В. В., Сухонос В. В. (мол.). *Склад злочину: закон, теорія, практика* : монографія. Суми: Університетська книга, 2023. 200 с.
35. Тацій В. Я., Пономаренко Ю. А. Об'єкт кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2(18). С. 207-210.
36. Тімофєєва Л. Ю. Принципи кримінального права та їх реалізація в умовах війни. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2022. №1 (17). С. 36-51.
37. Тімофєєва Л. Ю. Гуманістична парадигма: досвід, виклики та перспективи кримінального права України : монографія. Харків : Право, 2020. 280 с.
38. Туляков В. О. Принцип законності в динаміці рішень ЄСПЛ та розвиток кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р.). Харків, 2020. 500 с.
39. Хавронюк М. І. Принципи нового Кримінального кодексу України: якими вони можуть бути. *Новий Кримінальний Кодекс*. 2020. URL:

<https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/24/havronyuk-m-ipryntsypu-novogo-kk-ukrayiny-tezy-dopovid.pdf>.

40. Хавронюк М. Проступок, його сутність і порядок досудового розслідування та судового розгляду: новітні середньоазійські підходи у порівнянні із вже відомими. *Право України*. 2020. №2. С. 119-137.

41. Шай Р. Я. Закон про кримінальну відповідальність: ключові аспекти. *Trends in the scientific developmen : the II international science conference (Vancouver, September 28-October 01,2021)*. Ванкувер, 2021. С. 132-133.

42. Шевченко Є. В., Зінченко І. О. Змішана вина у кримінальному праві України: її види та вплив на кваліфікацію кримінальних правопорушень (Частина перша). *Економічна теорія та право*. 2023. № 1 (52). С. 87-104.

43. Шевчук Т. А., Титаренко Ю.М. До питання про мінімальний вік кримінальної відповідальності. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри* : зб. доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.). Харків, 2023. С. 256-258.

44. Щербініна І. Ю. Інтегративна функція суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 138-143.

45. Щербініна І. Ю. Класифікація суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 2. С. 282-288.

46. Янковська О. Ю., Крутевич М. М. Співвідношення понять кримінального правопорушення і складу кримінального правопорушення, їх кримінально-правове значення для кваліфікації кримінальних правопорушень. *Роль юридичної науки у забезпеченні правоохоронної діяльності* : матеріали наук.-теор. конференцій (Київ, 14 квітня 2021 р.). Київ, 2021. С. 330-333.

47. Яремко Г. З. Вікова неосудність та обмежена осудність: de lege lata, de lege ferenda. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 15 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С. 224-227.

Нормативні акти:

1. Конвенція про континентальний шельф від 29 квітня 1958 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140657___140657

2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

4. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 року № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text>.

5. Про затвердження Порядку подання до Офісу Президента України матеріалів за клопотаннями про помилування засуджених та виконання указів Президента України про помилування : Наказ Міністерства юстиції України

26.05.2021 р. № 700/36322 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0700-21#Text>.

6. Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України від 16.05.1995 р. № 162/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

7. Про державний кордон України : Закон України від 4.11.1991 р. № 1777-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>.

8. Про громадянство : Закон України від 18.01.2001 № 2235-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.

9. Про надра : Кодекс України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>.

10. Про положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні : Указ Президента від 10.06.1993 р. № 198/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93#Text>

11. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16.04.2004 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.

Навчальне видання
(українською мовою)

Плутницька Катерина Миколаївна
Панкратова Ксенія Олександрівна

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО (ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА)
(частина 1)

Курс лекцій
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Право» освітньо-професійної програми
«Право»

Рецензент *І. В. Єна*
Відповідальна за випуск *І. В. Єна*
Коректор *К. О. Панкратова*